

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE GÜVENLİK ÇALIŞMALARI ANABİLİM DALI
2022-YL-009

DEVİRİM SONRASI SÜREÇTE İRAN SİYASETİNDE İSLAM
DEVİRİMİ MUHAFAZLARI ORDUSUNUN KONUMU VE
ETKİNLİĞİ

HAZIRLAYAN

Elif Nur TAŞ

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğretim Üyesi Ali BİLGENOĞLU

AYDIN-2022

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Bu tezde sunulan tüm bilgi ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek deney ve gözlemler çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce, sonuç ve bilgilere bilimsel etik kuralların gereği olarak eksiksiz şekilde uygun atıf yaptığımı ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan ederim.

... / ... / 2022

Elif Nur TAŞ

ÖZET

DEVİRİM SONRASI SÜREÇTE İRAN SİYASETİNDE İSLAM DEVRİMİ MUHAFIZLARI ORDUSUNUN KONUMU VE ETKİNLİĞİ

Elif Nur TAŞ

Yüksek Lisans Tezi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğretim Üyesi Ali Bilgenoğlu

2022, XII + 83 Sayfa

1979 yılında İran’da başarıya ulaşan İran İslam Devrimi sonuçları itibariyle bölgesel ve global düzlemde önemli bir hadisedir. Bu doğrultuda yönetim sistemi ve toplumsal hayat, İslami değerler çerçevesinde yeniden şekillendirilmiştir. Başta İslam Devrimi Muhafızları Ordusu (İDMO) olmak üzere yeni kurumsal yapılanmalar, İslami rejimin korunması ve sürdürülmesi amacıyla tasarlanmıştır. Kuruluşundan Humeyni’nin vefatına kadarki süreçte, politik alanın dışında konumlanmış olan İDMO, Hamaney’in yeni Rehber olarak teşvik ve katkılarıyla sivil iktidara müdahale edebilecek kadar güçlenmiştir. Kudüs Gücü kanadının faaliyetleri ile de İran dış politikasını domine ederek Dış İşleri Bakanlığını işlevsiz kılmıştır.

Bu tezde askeri, politik, ekonomik ve sosyal hayat dahil olmak üzere istisnasız her alanda varlığını hissettiren İDMO’nun nasıl bu denli güçlendiği sorusuna cevap aranmıştır. İDMO’nun Humeyni’nin vefatı öncesinde devrimi korumak, iç ve dış tehdide karşı İran’ı savunmak görevlerini üstlendiğini değerlendirilmiştir. Fakat Rehberlik makamının el değiştirmesiyle, meşruiyet sorunu yaşayan Hamaney’in makamının teminatı olarak İDMO’nun güçlenmesi hususundaki desteği göz önüne alındığında İDMO’nun günümüzde sahip olduğu güce erişmesinin şaşırtıcı olmadığı sonucuna varılmıştır.

Hamaney’in desteği ile güçlenen İDMO’nun Ahmedinejad döneminde siyasi kadrolara yerleştirilen mensupları sayesinde siyasi alanda etkisini arttırması kaçınılmaz olmuştur. Ayrıca bünyesinde bulunan şirketlere verilen ayrıcalıklar neticesinde, İran ekonomisine önemli ölçüde etki edebilme kapasitesine sahip bir aktöre dönüşmüştür. İran’ın güvenlik politikalarında üstlendiği birincil ve hayati rol sayesinde İDMO, direkt Rehber tabi oluşunun sunmuş olduğu avantaj ile karar alıcılar üzerinde de direkt etkiye sahip olmuştur.

Bu çalışmada İDMO ve sivil iktidarlar arasındaki ilişki incelenmiş; bu bağlamda dönemsel olarak farklılıklar gözlenmiştir. İlişkileri etkileyen birçok faktör göze çarpmıştır. Bunların sivil liderin ideolojik görüşü, velayet-i fakih makamına inancı, dış politika görüşü gibi etmenler olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca sivil liderin, İDMO'nun yetkili ve ilgili olduğu alanlarda yürüttükleri faaliyetlerine karşı tutumunun da belirleyici olduğu sonucuna varılmıştır. Siyasi ve ekonomik alandaki etkinliğinin kısıtlandığı noktalarda müdahale eğiliminin arttığı değerlendirilmiştir. Askeri kimliğinin yanı sıra İDMO'nun ideolojik olarak Rehber'e bağlı bir entite olmasından hareketle Rehber ile Cumhurbaşkanı arasındaki ilişkinin de İDMO ve sivil lider arasındaki ilişkilere etki ettiği görülmüştür. Rehber ve sivil iktidar arasında fikir ayrılıklarının yaşanması durumunda, İDMO'nun Rehber'in safında yer aldığı sonucuna varılmıştır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: İslam Devrimi, İslam Devrimi Muhafızları Ordusu, Dini Lider, Kudüs Gücü, Asimetrik Savaş.

ABSTRACT

THE POSITION AND EFFECTIVENESS OF THE ISLAMIC REVOLUTIONARY GUARD CORPS IN IRAN POLITICS IN THE POST- REVOLUTIONARY ERA

Elif Nur TAŞ

M.sc. Thesis, at International Relations

Supervisor: Assist. Prof. Dr. Ali Bilgenoğlu

2022, XII + 83 pages

Islamic Revolution, succeeded in 1979, is a very important subject in the regional and global affairs because of its outcomes. Iranian political and social life have been reshaped within the framework of Islamic values. New institutions including Islamic Revolutionary Guard Corps (IRGC) have been created in order to save and maintain the Islamic regime. During the period from its foundation to Khomeini's death, IRGC was located out of the political sphere. But after the selection of Khamenei as a new leader, with his support and encouragements IRGC became strong enough to interfere in the political sphere. With the activities of its Quds Force branch, it has dominated Iranian foreign policy and made Ministry of Foreign Affairs dysfunctional.

In this thesis, an answer has been sought to the question of how IRGC which makes its presence felt in every field, including military, economic and social life, became so powerful. It has been assessed that IRGC assumed the duties of protecting the revolution and defending Iran against internal and external threats before Khomeini's death. It has changed after the selection of Khamenei as a Supreme Leader, Khamenei who had a problem of legitimacy, supported the strengthening of IRGC, which Khamenei saw as the guarantee of his Office. In this context, it was concluded that it is not surprising that IRGC has reached the power it has today.

Strengthened by the support of Khamenei, it was inevitable for IRGC to increase its influence in the political sphere thanks to its members who were placed in political positions during the Ahmadinejad period. In addition, as a result of the privileges given to the companies within its body, IRGC has turned into an actor with the capacity to have a significant impact on the Iranian economy. Thanks to the primary and vital role it has

assumed in Iran's security policies, IRGC has had a direct impact on decision makers with the advantage of being directly subject to the Supreme Leader.

In this study, the relationship between IRGC and civil governments was examined, and periodic differences were observed. There are many factors affecting the relationships. It has been observed that these are factors such as the ideological view of the civilian leader, his belief in the authority of velayet-i faqih, and his foreign policy view. In addition, it has been concluded that the attitude of the civilian leader towards the activities of IRGC in the areas it is authorized and relevant is also decisive. It has been evaluated that the tendency to intervene increases at points where its effectiveness in the political and economic field is restricted. In addition to its military identity, it has been seen that the relationship between the Guide and the President also affected the relations between IRGC and the civilian leader, since IRGC is an ideologically affiliated entity to the Supreme Leader. In the case of disagreements between the Supreme Leader and the civilian government, it was concluded that IRGC was on the side of the Supreme Leader.

KEYWORDS: Islamic Revolution, Islamic Revolutionary Guard Corps, Supreme Leader, Quds Force, Asymmetrical Warfare.

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasında İslam Devrimi Muhafızları Ordusu'nun zaman içerisinde nasıl güçlendiğini açıklanmıştır. Bu güçlenme sürecinin temel nedenlerinin yanı sıra katkı sağlayan etmenler incelenmiştir. Bu doğrultuda Şia inanç ve kültürü aktarılmış, devlet-din özdeşliğinin temeli vurgulanmıştır. Devrime giden yolda önemli kırılma noktalarını incelemek suretiyle devrimin nedenleri açıklanmış, sonuçları değerlendirilmiştir. İslam Devrimi Muhafızları Ordusunun devrimi ve kazanımlarını korumak görevini iştirak etme noktasındaki faaliyetleri ele alınmıştır. Sivil iktidar ve muhafızların ilişkileri incelenerek dönemsel farklılıkların nedenleri ortaya konmuştur.

Tez çalışmamda benden desteğini esirgemeyen saygıdeğer danışmanım Ali Bilgenoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim. Yüksek lisans eğitimim süresince ufkumu açan değerli hocalarıma teşekkürlerimi sunarım. Uykusuz, bilgisayar başında geçirdiğim her gece elinde kahve ile kapımı çalan canım annem ve kardeşime ayrıca minnetlerimi sunarım. Güçlükler karşısında yılmamayı öğreten canım babama eğitim hayatım boyunca verdiği tüm maddi ve manevi destekler için teşekkürü bir borç bilirim.

Elif Nur TAŞ

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ.....	ix
KISALTMALAR DİZİNİ	xii
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM	3
1. Şİİ MEZHEBİNİN SİYASALLAŞMASI VE ULEMANIN GÜÇLENME SÜRECİ.....	3
1.1. Erken Dönem (14-18. yy.)	3
1.2. Kaçar Hanedanlığı Dönemi (18-19. yy.)	5
1.3. İran Meşrutiyeti Dönemi (1906-1911).....	10
1.4. Birinci Dünya Savaşı ve İran.....	14
1.5. Birinci Dünya Savaşı Ertesi Hanedan Değişimi: Kaçarlardan Pehlevilere	15
1.5.1. Rıza Şah Dönemi (1925-1941)	15
2. BÖLÜM	22
2. İSLAM DEVRİMİNE GİDEN YOL.....	22
2.1. Muhammed Rıza Şah Dönemi (1941-1979).....	22
2.2. Muhammed Musaddık ve Petrol Krizi.....	24
2.3. Ak Devrim	31
2.4. Şah Karşıtı Ruhullah Humeyni	34
2.5. Şah Karşıtı Görüş ve Örgütlenmeler.....	37
2.6. Şah'ın Artan Özgüveni ve Otokrasi Sorunu	39
2.6.1. Tek Parti Dönemi.....	40
2.7. İslam Devrimi	42
3. BÖLÜM	49

3. İSLAM DEVRİMİ MUHAFIZLARI ORDUSUNUN İRAN SİYASETİNDEKİ KONUMU VE ETKİNLİĞİ	49
3.1. Dini Lider Humeyni Dönemi (1979-1989).....	49
3.1.1. Devrim Sonrası İran’da Değişim ve Dönüşüm.....	49
3.1.2. İslam Devrimi Muhafızları Ordusu’nun Kuruluşu	51
3.1.2.1. İslam Devrimi Muhafızları Ordusu’nun görevleri	52
3.1.3. Mehdi Bezirgan Dönemi ve İDMO	53
3.1.4. Beni Sadr Dönemi ve İDMO	53
3.1.5. Ali Hamaney Dönemi ve İDMO.....	55
3.1.5.1. İran Irak Savaşı ve İDMO’nun kurumsallaşması	56
3.2. Yeni Dini Rehber Hamaney Dönemi.....	59
3.2.1. Haşimi Rafsancani Dönemi ve İDMO.....	60
3.2.2. Muhammed Hatemi Dönemi ve İDMO	61
3.2.3. Mahmud Ahmedinejad Dönemi ve İDMO	63
3.2.4. İran Dış Politikası ve İDMO	66
3.2.4.1. Nükleer Mesele ve İDMO	67
3.2.4.2. Suriye Krizi ve İDMO	69
4. TARTIŞMA VE SONUÇ	71
5. KAYNAKLAR.....	75
ÖZGEÇMİŞ	83

KISALTMALAR DİZİNİ

- AB : Avrupa Birliği
- ABD : Amerika Birleşik Devletleri
- AIOC : İngiliz-İran Petrol Şirketi
- BM : Birleşmiş Milletler
- BMGK : Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
- CENTO : Bağdat Paktı
- CIA : Amerika Merkezi İstihbarat Teşkilatı
- FKÖ : Filistin Kurtuluş Örgütü
- IMF : Uluslararası Para Fonu
- İCP : İslami Cumhuriyet Partisi
- İDMO : İslam Devrimi Muhafızları Ordusu
- NPT : Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması
- OPEC : Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı,
- UAEA : Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı

GİRİŞ

İran, gerek bulunduğu coğrafyadaki stratejik konumu, gerekse sahip olduğu enerji kaynakları vesilesiyle uluslararası arenada önemli bir aktördür. Bu durum, bölgede güç ve nüfuz mücadelesi veren büyük güçlerin İran'da etkinliklerini arttırmak amacıyla politikalarını şekillendirmelerine sebebiyet vermiştir. İslam Devrimi'ne giden yolda önemli bir kırılma noktası olan ve Musaddık'ın devrilmesi ile sonuçlanan 1953 Ajax Operasyonu, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve İngiltere'nin istihbarat güçleri tarafından planlanmış, İran petrollerinin millileştirilmesini engellemek amacıyla organize edilmiş bir hadisedir. Bahsi geçen darbe ile birlikte rejimin meşruiyetini kaybetmesi sonucunda İslam Devrimi'ne giden süreç başlamıştır.

Farklı ideolojik grupların Muhammed Rıza Şah'a karşı birlikte mücadele yürüttüğü bu süreç başarıya ulaştığında İran, iç siyasetinde, devlet kurumlarında ve dış politikasında keskin değişim ve dönüşümlere sahne olmuştur. Yeni rejim, yeni yapılanmaları beraberinde getirmiştir. Taraftarı olduğu kadar karşıt görüşlülerinde bulunduğu süreçte devrimi korumak amacıyla İslam Devrimi Muhafızları Ordusu (İDMO) kurulmuştur. Humeyni'nin vefatına kadarki süreçte politik arenanın dışında konumlanan İDMO, Hamaney'in Rehber olarak seçilmesi ile İran iç siyasetinde etkisini hissettirmeye başlamıştır.

Günümüzde İDMO, İran'ın güvenlik politikalarının yürütülmesinde temel aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. İç ve dış tehditlerle mücadelenin yanı sıra dış politikada da Kudüs Gücü birimi aracılığıyla baskın bir etkiye sahiptir. Maruz kalınan ambargolar neticesinde kendi kendine yardım prensibinden hareketle oluşturulan yerli savunma sanayisinin ve nükleer programının da yetkisi dahilinde olması İDMO'yu önemli bir aktör haline getirmiştir. Direkt Rehber'e bağlı oluşu ve ondan başka bir kuruma hesap verme zorunluluğunun bulunmaması İDMO'nun giderek güçlenmesine ve günümüzdeki kısmen özerk bir yapı haline gelmesine neden olmuştur. Ayrıca İDMO bünyesinde bulunan şirketlere sunulan ayrıcalıklar neticesinde, siyasal bir güç olmasının yanı sıra ekonomik bir güç haline de gelmiştir. Dolayısıyla günümüzde İDMO'nun etkisi, İran'ın askeri, siyasal, sosyal ve ekonomik olarak istisnasız her alanına yayılmış vaziyettedir. Bu noktada İran'ın en önemli siyasal ve ekonomik aktörlerden biri olan İDMO'nun nasıl bu kadar etkin bir konuma erişebildiği sorusuna cevap aranacaktır. İDMO'nun İran siyasetine fiziki de dahil olmak üzere müdahalelerinin varlığı göz önünde bulundurulduğunda, bu müdahalelere

zemin hazırlayan koşulların neler olduğu sorgulanacak, iktidar ve İDMO ilişkilerinin belirlenmesinde hangi unsurların etkili olduğu açıklanmaya çalışılacaktır.

İDMO'nun devrimi ve kazanımlarını korumak görevinden hareketle ilk olarak İran İslam Devriminin ve kazanımlarından kastedilen unsurların ne olduğunun incelenmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda, ilk bölümde Şia'nın siyasallaşma ve kurumsallaşma süreci açıklanarak İran'daki devlet ve dinin iç içe geçmişi vurgulanacaktır. Güçlenen bir ulema sınıfının varlığının Şah'a karşı ses yükselttiği önemli bir hadise olan Meşruiyet dönemi ele alınacak, ardından devrimin önemli katalizörlerinden yabancı düşmanlığının anlaşılabilmesi adına Birinci Dünya Savaşı konjonktüründe İran'ın durumu değerlendirilecektir. Ardından Rıza Şah dönemi modernleşme serüveni ele alınarak İran toplumundaki yansımaları aktarılacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde İkinci Dünya Savaşı süresince İran'ın durumu irdelenecek, rejimin meşruiyetini sorgulatan Ajax Operasyonu açıklanacaktır. Dış güçlerin desteği ile yeniden iktidara gelen M. Rıza Şah'ın başta Ak Devrim olmak üzere modernleşme ve gücünü merkezileştirme gayreti açıklanacaktır. Bu doğrultuda baskı altında tutulmaya çalışılan her kesmin Şah'a karşı nasıl birlikte hareket ettiği vurgulanarak İslam Devrimi süreci kronolojik olarak detaylandırılacaktır.

Çalışmanın son bölümünde İran'da devrim sonrası siyasal konjonktür incelenecek, İDMO'nun kuruluşu, görevleri ve kurumsallaşma süreci aktarılacaktır. Bu doğrultuda İran'ın savunma kapasitesinin dizaynında ders niteliği taşıyan İran- Irak savaşı sonuçları değerlendirilecektir. Akabinde iktidarlar ve İDMO ilişkisi dönemsel olarak sınıflandırılarak İDMO'nun siyasal, ekonomik ve dış politika alanındaki etkinliği açıklanacaktır.

Son olarak bütün analizler ve toplanan veriler ışığında İDMO'nun nasıl bu denli güçlendiği sorusu cevaplanarak, İDMO'nun siyasi alana müdahalesinin bir sınırı olup olmadığı tartışılacaktır.

1. BÖLÜM

1. Şİİ MEZHEBİNİN SİYASALLAŞMASI VE ULEMANIN GÜÇLENME SÜRECİ

1.1. Erken Dönem (14-18. yy.)

14. yüzyılda Şeyh Safiyüddin Erdebili tarafından kurulan Erdebil Tekkesi, ilk dönemlerinde Sünni-Şafi bir çizgide iken Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd döneminde Şiilik'e doğru keskin bir dönüşüme uğramıştır (Kaplan, 2008: 200). Tarikatın bu dönüşümü ancak Şeyh Cüneyd'in siyasal emelleri ile açıklanabilir. O şeyhliğin yanına şahlığı da eklemeyi amaçlamıştır. Siyasal emelleri anlaşıldığında Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah tarafından sınır dışı edilip, Anadolu'ya geçtiğinde, çevresine mürid toplamak adına propaganda faaliyetlerine başlayarak kısa sürede birçok taraftar edinmiştir (Dalkıran, 2002: 60). Osmanlı Devleti'nde tutunamayınca çareyi Akkoyunlu Devleti'ne sığınmakta bulan Şeyh Cüneyd, burada Uzun Hasan'ın kız kardeşi ile evlenerek, Safevi-Akkoyunlu ilişkisini başlatmıştır. Oğlu Haydar da bu geleneği sürdürerek Uzun Hasan'ın kızlarından biri ile evlenmiştir (Garthwaite, 2011: 148). Bu evlilikten dünyaya gelen İsmail hem babadan oğula geçen tarikat şeyhliğinin sağladığı nüfuz, hem de Akkoyunlu akrabalığından kaynaklanan siyasi gücü birleştirerek 1501 yılında Safevi Devleti'ni kurmuştur (Kaplan, 2008: 200).

Safevi Devleti'nin kuruluşundan hemen sonra Şah İsmail daha şahlık tacını giymeden, On İki İmam Şiiliğini (İsnâaşeriyye)¹ devletin resmi mezhebi olarak ilan ederek, herkesi bu mezhebe bağlılığa zorlamıştır. Bu kararı almadan önce danışmanları Sünni nüfusun karşı çıkacağına dair olan görüşlerini bildirmesine rağmen, Şah kararlılığını sürdürmüştür (Çelenk, 2014: 15). Şah İsmail, İmam Musa el-Kazım üzerinden soyunun Hz. Ali'ye dayandığı iddia ederek kendisini Mehdi'nin temsilcisi olarak sunmuştur (Kurt, 2018: 66). Gartwaite, Şah İsmail'in bu adımını, meşruluğunu kabul ettirebilmek ve halk nezdinde otoritesini sağlamlaştırabilmek adına atabileceği en rasyonel seçenek olarak değerlendirmiştir (Garthwaite, 2011: 150).

¹ On iki imam Şiiliği mensupları, Hz. Peygamberin Hz. Ali'yi halife tayin ettiği ve Hz. Peygamberden sonra imamların on iki tane olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. İmamlar sırası ile; İmam Hz. Ali ibn-i Ebi Tâlib, İmam Hz. Hasan bin Ali, İmam Hz. Hüseyin bin Ali, İmam Zeynel Âbidin, İmam Muhammed Bâkır, İmam Câfer-i Sâdık, İmam Mûsâ el-Kâzım, İmam Ali Rıza, İmam Muhammed Cevad Takî, İmam Ali Nakî İmam Hasan Askerî Zekî, ve Gaib İmam Muhammed Mehdi olarak sıralanmaktadır.

Şah İsmail, Şiileştirmeye yönelik faaliyetlerine Ehl-i Beyt² İmamları adına hutbe okutturmakla başlamış; sonrasında halka ulaşmanın belki de en kolay yolu olarak gördüğü Ezan'a "eşhedu enne Aliyyen veliyullah"³ ve "hayye âlâ hayri'l-amel"⁴ ifadelerini ekletmiştir. Sikkelerin arkalarına "Lâ ilâhe illallah, Muhammed Rasulullah ve Ali Veliyullah" yazdırarak bastırılmıştır. Tüm bunlara ek olarak Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'a açıktan lanet okunmasını zorunlu kılmıştır (Kaplan, 2008: 192-193). Çoğunluğu Sünni olan bir toplumun Şii mezhebine tabi olmaya zorlanması, elbette dirençsiz gerçekleşecek bir hadise değildir. Direnenlerin ölümle cezalandırılması, diğerlerinin direncini kırarak halkı boyun eğmeye zorlamıştır (Çelenk, 2014: 22).

Devletin resmi mezhebinin İsnâaşeriye olarak ilan edilmesi, resmi olarak bir din alimleri sınıfı oluşmasını sağlamıştır. Bu ulema sınıfa, vakıfların yönetimi, imam adına zekât ve hums toplama gibi dini ve fikhî görevler yüklenmiştir. Aynı zamanda devlette şeyhülislam, müderris, kadı, müftülük gibi kadrolar ulemaya tahsis edilerek bu grubun sosyal, ekonomik hatta siyasi olarak güçlenmesinin önü açılmıştır (Keddie, 1981: 18-19). Bir kısmı kendi isteği ile bir kısmı da Şah İsmail'in daveti ile İran'a gelen birçok din alimi de Şiileştirme politikasında Şah'a destek çıkmışlardır (Çelenk, 2014: 30). Davetle gelenlerin ilki ve de en önemlisi Ali el-Kereki'dir. Kereki, kayıp on ikinci imamın temsilcisi olan "Zahir İmam" sıfatını Şah İsmail için kullanmıştır (Sohrabiabad, 2018: 74).

Şiiliğin siyasallaşma sürecinin erken dönemlerinde yaşanan Akılcılar ve Hadisçiler arasındaki fikir ayrılığı, Safeviler döneminde bir krize evrilerek siyasi sonuçlar doğuran bir çatışmanın fitilini ateşlemiştir. Bu fikir ayrılığını kavrayabilmek, ilerleyen bölümlerde detaylandırılacak olan Ayetullah Humeyni'nin Velayet-i Fakih kavramsallaştırmasını anlamak adına önemlidir. Akılcılar ve Hadisçiler arasındaki bu ayrışma temelde Mehdi'nin gaybet döneminde⁵ oluşan yeni meselelerin değerlendirilmesi hususunda ortaya çıkmış; Kum Mektebi (Ehl-i Hadis Mektebi) ve Bağdat Mektebi (Ehl-i İctihat Mektebi) olarak iki ekolün oluşmasına neden olmuştur. Akılcılara göre, Şiiilerin hayatta olan bir müçtehidini taklit etmeleri gerekmektedir. Onlara göre içtihat vaciptir. Fakat Hadisçilere göre akıl, ayetler ve

² Ehl- Beyt, ev halkı anlamına gelmekle beraber, Hz. Peygamber'in ailesi ve soyunu temsil eder. İsnâaşeriye mezhebi'ne göre, Ehl-i Beyt, Hz. Peygamber, Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin ve ondan sonraki 9 İmam'ı kapsar. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Ehl-i Beyt",TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-beyt> , E.T: 29.04.2021.

³ "Şehadet ederim ki Ali Allah'ın velisidir" anlamına gelmektedir.

⁴ Amelin hayırlısına geliniz" demektir. Şii kaynaklarında bu ibarenin aslında ezanda var olduğu, fakat Hz. Ömer tarafından kaldırıldığı yer almaktadır.

⁵ Son imam Mehdi'nin süresi bilinmeyen bir gâiblikten sonra dönüp dünyayı ıslah edeceğine inanılır.

hadisler hakkında görüş bildiremez. Bu sebeple içtihat ve dolayısıyla taklit haramdır. İki ekol arasındaki bir diğer fark ise, kendilerini siyasi meselelere karşı nasıl konumlandıkları ile ilgilidir. Hadisçiler dini liderlerin imamın gaybet döneminde siyasi bir görevi olmadığını savunurlarken, Akılcılar tam tersini savunurlar. Dolayısıyla genelde Safevi Devleti siyasi otoritesi ile ulemanın işbirliği, özelde ise Safevi Şahları ve Kereki işbirliği, dönemde yaşanan tartışma konularından biridir (Lekzayi, 2019: 89-91).

Şah İsmail'in vefatından sonra tahta geçen oğlu Tahmasb, ulema ile yürütülen ilişkinin ne kadar önemli olduğunun bilinciyle, babasının Şiileştirme politikalarına kaldığı yerden devam etmiştir. Tahmasb, babası gibi Ali el- Kereki ile iş birliği içerisinde olmuştur. Kereki'nin Şah'ı destekleyen fetvaları, Şii ulema ile siyasi otoritenin iç içe geçmesine zemin hazırlamıştır (Uyar, 2004: 125). Tahmasb, yayınladığı fermanlarında, Kereki'yi müçtehidlerin en üstünü hatta İmam'ın vekili olarak sunmuş, böylelikle İmam'ın vekilliği makamı ulemaya devredilmiştir (Kurt, 2018: 71). Kereki, Şah'tan aldığı güç ile birlikte birtakım yenilikler getirerek, ölen müçtehidin fetvasını taklit etmenin caiz olmadığı ve imamın yokluğunda Cuma namazının şartları taşıyan bir fakih tarafından kılınabileceğini belirtmiştir (Uyar, 2004: 128-129). Kimsenin cesaret edemediği konularda fikir beyan etmesi ile kendinden önceki ulemanın sınırını fazlasıyla aşmıştır (Kurt, 2018: 76).

1.2. Kaçar Hanedanlığı Dönemi (18-19. yy.)

18. yüzyılın sonlarında Ağa Muhammed Şah'ın kurduğu Kaçar Hanedanlığının iş başına geçmesiyle birlikte, imamların soyundan geldiği iddiası terkedilmiştir. Böylelikle, Kaçar Şahlarının, kendilerinden önceki Safevi Şahlarının aksine meşruiyetlerini borçlu oldukları bu iddiadan yoksunluğu, onların dini bir meşruiyet kaynağı ortaya koyamamasına ve siyaseten bir otorite mekanizması geliştirememesine sebep olmuştur. Hanedan yönetimindeki bu otorite boşluğu ulema sınıfı tarafından doldurularak, İmam'ın varisi temsiliyeti Şah ile paylaşılmamıştır (Uyar, 2004: 179). Bu noktada ulema, hukuk ve dini alanlarda hüküm verme yetkisine sahip olan tek otorite olarak karşımıza çıkmaktadır. Şah da dâhil olmak üzere bütün Şii Müslümanların bir müçtehid taklit etme gerekliliği ve yaşayan müçtehidlerin görüşlerinin diğer bütün görüşlerden üstün kabul edilmesi gibi faktörler, ulema sınıfının otoritesini güçlendirmiştir (Uyar, 2004: 180). Bu dönemde müçtehidler arasında bilgi birikimi gözetilerek hiyerarşik bir yapı oluşmuştur. Gerekli yetkinliğe sahip

kişiler merci-i taklit⁶ unvanını almış, zaman içerisinde “Ayetullah” olarak anılmışlardır. Zekât ve hums olarak adlandırılan dini vergilerin de ulema tarafından toplanması ve pay edilmesi göz önüne alındığında, bahsi geçen hiyerarşinin oluşmasında hangi müçtehidin ne kadar vergi toplayabildiği önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Uyar, 2004: 273).

Ulema sınıfı, artan sosyal ve politik gücüne güvenle, Şah’a meydan okumaktan çekinmemiştir. 1826 yılında Rusların, İran’ın bazı topraklarını işgal ederek, Müslümanları öldürmesi üzerine müçtehidler savaş ilanının gerekliliğine dair bir fetva yayınlamışlardır. Feth Ali Şah’ın savaş ilan etme konusundaki isteksizliğine, zamanın en etkili müçtehidlerinden birinin tepkisi, bir İngiliz diplomatın raporunda “*Şimdiki şah istediklerimizi yapmaz, fetvamıza riayet etmezse, O’nu yerinden uzaklaştırır, tahtına başka bir köpek oturturuz.*” şeklinde geçmektedir (Algar, 2001: 23). 1829 yılında iki Gürcü kadının Müslüman oldukları gerekçesiyle alıkoyulması üzerine, müçtehid Mirza Mesih’in fetvası ile Rus elçinin evini kuşatan bir grubun elçi Griboyedov ve beraberindeki 37 arkadaşını katletmesi hadisesi de (Arjomand, 1984: 251) ulemanın halkı mobilize etme konusundaki gücünü ve başarısını gözler önüne sermektedir.

Feth Ali Şah (1794-1834) dönemi, ulema ile ilişkilerin sakin geçtiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. O kendisini, dindar, Allah korkusu olan ve ulemanın sözünü dinleyen bir hükümdar olarak sunmuştur (Avery, 1991: 161). Onun döneminde Ruslar ve Osmanlılarla yapılan savaşlardan Kaçarlar büyük hezimetle çıkmışlardır. Savaş sonlarında imzalanan anlaşmalarla devlet hem toprak kaybı yaşamış hem de tazminat ödemeye mahkûm edilmiştir. Bu noktada Feth Ali Şah’ın yerine Muhammed Şah (1834-1848) yönetime geçtiğinde bu yenilgileri, ülkenin geri kalmışlığına bağlayarak, modernleşme adına birtakım adımlar atmıştır. Muhammed Şah faaliyetlerine ilk olarak, Avrupa’ya elçi göndererek başlamış sonrasında onlardan kendi ordusunu geliştirmek adına destek talep etmiştir. Onun modernleşme hamlesi ordu ile sınırlı kalmamış, yeni fabrikalar kurmuş, Avrupa’ya öğrenciler göndermiştir. Merkezi otoriteyi güçlendirmek adına attığı bu adımlar, ulema ile ilişkilerin olumsuz seyretmesine neden olmuştur (Uyar, 2004: 193).

⁶ Dinin muamelat ve itikad ile ilgili konularında müracaat edilen, içtihad seviyesine ulaşmış kişilere verilen addır. Merci-i taklit makamı Gâib imamın otoritesinin ulemaya devredildiği, on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkmıştır. Buna göre, bir kimsenin kendisi eğer bir müçtehid değilse, hayatta olan bir müçtehid taklit etmekle mükelleftir. Detaylı bilgi için bkz. Hamid Algar, Merci-i Taklid, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/merci-i-taklid> , E.T: 29.04.2021.

Muhammed Şah'ı takip eden Nasuriddin Şah (1848-1896) modernleşme adına atılan adımları sürdürmüş; bu bağlamda Avrupa ile temastan yana olmuştur. Ülkede faaliyete başlayan Darülfünun okullarındaki yabancı eğitimciler sayesinde, ilerde yönetici kadrolara gelmesi muhtemel saray eşrafının çocukları ilk defa Batı kültürüyle tanışmışlardır (Abrahamian, 2008: 54). Modernleşme hamlesine askeri alanda başlayan Şah, ordusunu geliştirmek adına bazı girişimlerde bulunmuştur. Kaçarların aşiret birliklerine dayanan yaklaşık 200.000 kişilik savunma gücünün savaşıardan aldığı yenilgilerin askeri alanda ıslahatları zorunlu kılması neticesinde atılan en büyük adım, Kazak Tugayı'nın oluşturulması olmuş lakin bünyesine yalnızca 2000 kişi toplanabilmiştir (Abrahamian, 2008: 54). Bu dönemde disiplinli ve maaşlı düzenli ordunun 8000 kişiden oluştuğu ve bahsi geçen ordunun Şah'ın korumalığını yapmaktan öte bir işlevi olmadığı söylenmektedir (Abrahamian, 2008: 16). Modernleşme ve iç reformlar için yeterli kaynağa sahip olmayan devlet, yabancı güçlere imtiyaz sağlamayı ve borçlanmayı çözüm olarak görmüş fakat sonuçta amaçlananın tam aksine yabancı güçlerin ülke üzerindeki nüfuzu gitgide artmıştır (Abrahamian, 2008: 53).

Nasuriddin Şah döneminde yaşanan bir diğer mesele, ulema sınıfının modernleşmeye karşı gösterdiği dirençle beraber, yönetime karşı dinsel ve siyasal muhalefetinin yükselmeye başlamasıdır. Devletin reform hamlelerinin sonucunda ülkede yabancı nüfuzunun ve kontrolünün artması, ulemanın tepkisine neden olmuştur (Uyar, 2004: 196-197). 1872 yılında Baron de Reuter'e doğal kaynakları çıkarma, demiryolları inşa etme, ulusal bir banka kurma gibi birtakım tavizlerin verilmesi halkın itirazlarına yol açmıştır (Garthwaite, 2011: 189). Ertesi yıl yabancı güçlere verilen imtiyazların tüccarlar nezdinde yarattığı rahatsızlığı dile getiren Molla Ali Kani, milli çıkarları korumadığı gerekçesi ile Nasuriddin Şah'ı kınamıştır (Arjomand, 1984: 252). Tepkiler üzerine Şah, imtiyazı iptal etmek durumunda kalmıştır. Bu noktada belirtmek gerekir ki, Şah'a karşı güçlü bir ses olarak karşımıza çıkan ulema sınıfı, gerekli gördüğü durumlarda, milli liderler edasıyla önderlik rolü üstlenmekten çekinmemiştir (Uyar, 2008: 27).

Şah, 1889 yılında Reuter'e yeniden banka kurma ve bunu takiben banknot basma hakkını tanıyarak yabancı güçlere imtiyaz sağlamayı sürdürmüştür. 1890 yılında tütünün üretim, satış ve ihracat haklarının Gerald Thalbot isimli bir İngiltere vatandaşına verilmesiyle birlikte, tabiri caizse yer yerinden oynamıştır. Şiraz'daki çarşıda başlayan kepenk indirme furyası kısa sürede diğer çarşılarda da etkisi altına almıştır. (Abrahamian,

1982: 73) Bu süreçte çıkarları tehlikeye düşen tüccar kesim, Tahran Ulemasının lideri Hacı Mirza Hasan Aştiyani'ye başvurarak, müdahale etmesini talep etmiştir. Aştiyani, halk nezdinde büyük saygı gören ve o dönemde Necef Ayetullahı olarak bilinen Hacı Mirza Muhammed Hasan Şirazi ile iletişime geçerek, İranlıların tütün kullanımını yasaklayan bir fetva vermesine vesile olmuştur. Fetva sonucunda halkın yanı sıra Şah'ın hanımlarının ve hizmetçilerinin bile tütün kullanmayı reddettikleri söylenmektedir (Keddie, 1995: 96). Hükümetin cihad ile tehdit edilmesi üzerine, müçtehitlerle yasağın kaldırılmasına dair pazarlık yapan Şah, aldığı olumsuz cevap üzerine Aştiyani'yi Tahran'ı terk etmek ve yasağı kaldırmak arasında bir seçime zorlamıştır. Aştiyani'nin yasağı kaldırdığını duyup, sarayın yolunu tutan halkın tepkisi, Şah'ın Aştiyani'den kalmasını rica etmesiyle son bulmuştur. 1892 yılında ulemanın zaferi ile Şah tütün imtiyazını iptal etmek zorunda kalmıştır (Hüseyn, 2011: 66). Bu adımın sonucu olarak ülkenin tazminata mahkûm edilmesi, zaten hali hazırda harap olan ekonominin iyice tökezlemesine neden olmuştur.

Meşrutiyete giden yolda iki entelektüelin görüşlerinin etkili olduğu düşünülmektedir. Bunlar Cemaleddin Afgani ve Mirza Malkum Han'dır. 1830'ların sonunda Hemedan'da dünyaya gelen Cemaleddin Afgani Şii eğitime Kazvin'de başlayıp, Necef'te devam etmiş ardından da kendisini Hindistan'da modern bilimler üzerine çalışırken bulmuştur. Hindistan'da geçirdiği süre zarfında emperyalizmin Hindistan'ı nasıl sardığını gözlemlemiş ve sıranın Ortadoğu'da olduğunu düşünmüştür. Ona göre, bu durumdan sıyrılmak ancak Batı'nın modern teknolojisinin adapte edilmesiyle mümkün olacaktır. Bununla beraber, halkı emperyalistlere karşı harekete geçirebilecek tek unsurun İslam olduğunu ileri sürmektedir Afgani, 1886 yılında İran'a döndüğünde, emperyalistlere karşı direnç gösterebilmek adına, özellikle politika ve eğitim alanlarında reformun gerekliliğini vurgulamıştır. Ancak bu şekilde emperyalistlere karşı gelineceğini öne sürmüştür. Nasuriddin Şah'ı Britanya karşıtı bir duruşa ikna etmekte başarısız olunca kendisini Osmanlı İmparatorluğu'na sürgün edilirken bulmuştur. Afgani bu başarısızlığına rağmen, arkasında onun görüşlerinden oldukça etkilenen bir kitle bırakmıştır. Osmanlı İmparatorluğunda kaldığı süre boyunca da Şah'a karşı hem seküler hem de dini argümanlarla saldırmaya devam etmiştir (Abrahamian, 1982: 63-64).

1833 yılında İsfahan'da doğan Mirza Malkum Han ise eğitime İsfahan'da bir Fransız Katolik okulunda başlamış, sonrasında mühendislik eğitimi almak için Fransa'ya gitmiştir. Burada şekillenen görüşleri çerçevesinde İran'a döndüğünde siyasete adım

atmıştır. Pragmatik bir kişilik olarak karşımıza çıkan Mirza Malkum Han, saray ile ilişkilerini iyi tutarak hem saray mütercimliği görevini sürmüş hem de Darulfununda ders vermiştir. 1858 yılında “Feramüşhane” adıyla gizli bir teşkilatı kurmuştur.⁷ Hiyerarşik bir biçimde örgütlenen bu yapı, kısa sürede Şah’ın gücünü kırmak isteyen reform yanlısı grupların uğrak yeri olmuştur. Genel itibarıyla din karşıtı fikirlerin savunulduğu gerekçesi ile ulema tarafından eleştirilse de özgürlükçü bir alim olarak nam salmış Şeyh Hadi Necmabadi gibi birçok ulema temsilcisi bu yapılanmaya dahil olmuştur (Uyar, 2008: 109). Yapılan gizli toplantılarda kanunların tanzimi ve idarecilerin gücünün sınırlandırılması gibi konular ele alınmıştır. Mirza Malkum Han’ın siyasi faaliyetlerinin rahatsızlık yaratması üzerine Şah, 1861’de yayınladığı bir fermanla Feramüşhane’yi kapatmış, 1863’te de Mirza Malkum Han’ı İstanbul’a sürgün etmiştir. Burada İran büyükelçisi Mirza Hüseyin Han Sipahsalar ile kurduğu iletişim, hem İran’a geri dönüşünü garanti altına almasına hem de döndükten sonra farklı diplomatik misyonlar üstlenmesine vesile olmuştur. 1890 yılında çıkarmaya başladığı “*Kanun*” isimli gazete ile fikirlerini yaymaya başlayan Mirza Malkum Han, İran’daki sorunların çözümünün ancak “hukuka dayalı milli bir meclis ve temsili hükümetle” mümkün olacağını iddia etmiştir (Uyar, 2008: 106). “*Birlik, Adalet, Gelişim*” sloganıyla kaleme aldığı yazısında kanun vurgusu yaparak, ülkede yaşayan kimsenin haklarını ve sorumluluklarını bilmediğini ifade ederken, Şah’ın kardeşlerinin ve oğullarının bile yarının ne getireceğini bilmediklerini vurgulamıştır (Han, 1890’dan akt Abrahamian, 1982: 68). Mirza Malkum Han ile yönetim arasındaki ilişkinin dalgalanmalı seyri, onun görüş ve açıklamalarına da yansımıştır. İlk eserlerinde meşrutî yönetimin İran için uygun olmadığını dile getirirken, özellikle sürgün edilmesinden sonraki süreçte söylemleri radikalleşerek Şah’ın gücünün sınırlandırılmasının gerekli olduğunu ifade etmiştir (Uyar, 2008: 114). Genel itibarıyla Mirza Malkum Han’ın ilk jenerasyonunu temsil ettiği aydın sınıfı, kraliyet despotizmine özgürlüğe ve eşitliğe engel teşkil ettiğinden, dinsel dogmatizme akılcı ve bilimsel bilgiye engel olduğundan, emperyalizme ise zayıf ülkelerin sömürülmesine neden olduğundan karşı çıkmıştır. Modern ve gelişmiş bir İran için anayasacılık, laiklik ve milliyetçilik gerekli görülmüştür (Abrahamian, 1979: 395).

1895 tarihi meşrutiyete giden yolda önemli bir yıl olarak karşımıza çıkmaktadır. Tütün İsyanı’nın önde gelen aktörlerinden Merci-i Taklit unvanına sahip Mirza Hasan

⁷ Farsça’da “bildiğini unutma, haneden çıktıktan sonra unutma” anlamına gelen Feramüşhane, modern İran’daki ilk Mason örgütlenmesi olarak bilinmektedir. Faaliyetlerinin İngiltere tarafından memnuniyetle karşılandığı ve desteklendiği aktarılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Karadeniz, Y. (2008). “II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)”, *bilig*, (47), 193-214.

Şirazi, bu yıl içerisinde vefat etmiştir. Bunun üzerine boşa çıkan makamı elde etmek amacıyla, ulema içerisinde iki kanadı temsilen Aştiyani ve Fazlullah Nuri arasında bir rekabet baş göstermiştir (Bayat, 1991: 24). Aynı sene içerisinde Mirza Rıza Kirmani'nin Nasuriddin Şah'ı öldürmesi ile veliahdı Muzaffereddin Şah (1896-1907) tahta geçmiştir. O da tıpkı babası gibi ekonomik meseleleri çözebilmek adına imtiyaz verme yoluna başvurmuştur. 1901'de beş kuzey eyalet dışında tüm ülkenin petrol haklarının Avusturyalı bir girişimci olan Willian Knox D'Arcy'e verilmesi gibi örneklerin varlığı, İran'daki yabancıların ekonomik faaliyetleri ve onlara tanınan ekstra kolaylıklar sebebiyle, yerel tüccarların rekabet edememesi gibi faktörler birleştiğinde tüccar sınıfının sesini yükseltmekten başka çaresinin kalmadığı görülmektedir (Cleveland, 2008: 162). Sağlık sorunları nedeniyle birçok kez Avrupa'ya gitmesi gereken Şah, masrafları karşılayabilmek adına Rusya'dan borç almıştır. Borcun geri ödenmesi noktasında, Rus mallarına düşük gümrük vergisi uygulanması gibi birçok ekonomik taviz, hali hazırda beli bükük olan tüccar sınıfını iyice öfkelenirerek, Şah karşıtı blokta yerini almasını sağlamıştır. (Garthwaite, 2011, 192-193).

1.3. İran Meşrutiyeti Dönemi (1906-1911)

1905 yılının Ekim ayında isyana vesile olduğu gerekçesi ile bir müçtehidin vali tarafından falakaya yatırılması meşrutiyet sürecinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Kesrevi, 1951: 5'ten akt Uyar, 2005: 141). Bu olayın akabinde durum değerlendirmesi yapan Tabatabai ve Behbehani Şah'a karşıt tavırlarıyla bir ittifak kurmuş, kısa sürede de yönetimden yana dertli başta tüccar sınıfı olmak üzere birçok destekçi edinmiştir. Fakat Şii ulemanın hepsinin Şah'ın karşısında yer aldığı gibi bir genelleme söz konusu değildir. Örneğin, Fazlullah Nuri ve destekçileri diğerlerinden farklı olarak Şah'ı destekleriyle ön plana çıkmış, düzeni bozan herkesin cezalandırılması gerektiğini iddia etmiştir (Kirmani, 1978: 321'den akt. Uyar. 2008: 142).

Tahran çarşı esnafındaki bir grubun, artan uluslararası fiyatlar nedeniyle şeker fiyatlarını yükseltmeleri, onların cezalandırılmaları ile sonuçlanmış, bu da adaletsiz gelir dağılımı meselesini daha da görünür kılmıştır (Keddie, 1995: 101). Oturma ve İngiliz Büyükelçiliği'ne sığınma eylemleri sonuç vererek, protestocuların taleplerini içeren bir liste ulemadan istenmiştir. Bu talepler; baş vezir Aynu'd-Devle'nin görevden alınması, İran ekonomisini düzenlemek için çalışan vergi danışmanı Belçikalı Mösyö Nuz'un yanında Tahran ve Kirman valilerinin azledilmeleri ve "adaletane"nin kurulması şeklinde

sıralanabilir (Uyar, 2008: 145). Görüşmeler neticesinde, şeriatın uygulanmasını ve halkın korunmasını sağlayacak olan “devlet adalet evinin” kurulması kabul edilmiştir. Bunun üzerine adalethanenin vurgulanan vasıflarından memnun olan ulema eylemine son vermiştir (Uyar, 2008: 146). Tahran’a dönen ulema ve çarşı esnafı, zaman içerisinde Şah’ın adalethanenin tesisine yönelik bir adım atmaması üzerine tekrar protesto yoluna başvurmuştur. Tüccar sınıfı ise İran ekonomisini meşhur kepenk indirme eylemi ile felce uğratmıştır (Garthwaite, 2011: 191).

Bu dönemde Şah’a karşı ses yükselten iki isim göze çarpmaktadır. Şah’a muhalif duruşu nedeniyle Cemaleddin İsfahani Tahran’dan sürülmüş, aynı gerekçe ile Şeyh Muhammed Vaiz’in de sürgün edilmesi emri verilmiş fakat tepkiler neticesinde gerçekleşmemiştir. Şeyh Vaiz’in öldürülmesi üzerine Tahran’dan Kum’a geçen ulema ve sayıları 12 bin ile 14 bin civarında değişen, ağırlıklı olarak tüccarlardan oluşan bir grup, Britanya Büyükelçiliği’ne sığınmıştır. Bu dönemde henüz talep edilmeyen meşrutiyet, reformcular tarafından dillendirilmeye başlanmıştır (Avery, 1991:203). Behbehani, 10 Temmuz’da İngiliz Büyükelçisi’ne halkın hükümeti devireceğini belirterek maddi destek talep etmiş ve bunun üzerine İngilizlerden muhalefetin desteklenmeyeceği cevabını almıştır. Buna rağmen Behbahani takipçilerine Britanya Büyükelçiliği’ne sığınmalarını önermiştir. Behbehani bu adımı ile hem takipçilerine karşı herhangi bir müdahaleyi engellemeyi, hem de Şah ile protestocular arasındaki meseleye, Britanya’yı arabulucu olarak dahil etmeyi amaçlamıştır. 23 Ağustos’ta eylemcilerin taleplerinin İngiliz Büyükelçisi Grant Duff vasıtası ile Şah’a iletilmiş olması Behbehani’nin amacına ulaştığının bir göstergesidir (Uyar, 2008: 151-152).

29 Temmuz’da protestocuların görevinden azlini talep ettikleri sadrazam istifa etmek zorunda kalmıştır. Fakat bununla yetinmeyen eylemciler, idari sistemde köklü bir dönüşüm gerektiren, milli bir meclisin kurulmasını talep etmeye başlamışlardır (Uyar, 2008: 152). 3 Ağustos’ta eylemcilere, Şah’a bağlı olacak bir meclisin kabul edilebileceği lakin Şah’ın meclisten geçen her kanunu onaylamak gibi otoritesini kısıtlayacak bir düzenlemeyi kabul etmediği bildirilmiştir. 5 Ağustos 1906’da Muzafferuddin Şah’ın imzasıyla ilan edilen Meşrutiyet sonrasında, ulema ile çarşı esnafı arasında meclisteki temsilcilerin kim olacağı hususunda yaşanan fikir ayrılığı dikkat çekmektedir. Bunu fırsat bilen Şah, fikir ayrılığını derinleştirmek amacıyla mecliste şeriatın uygulanacağını vurgulayarak meclise “Meclis-i Şura’yi İslami” ismini önermiş, dolayısıyla ulemanın dominant aktör olacağı vurgusunu

yapmıştır. Tüccar sınıfının direnci ile “Milli Şura Meclisi” ismi hem Şah hem de ulema tarafından kabul görmüştür (Uyar, 2008: 154). 18 Ağustos’ta meclisin kuruluşuna ilişkin ulema, devlet görevlileri, esnaf ve tüccarların temsilcileri bir araya gelerek bir taslak hazırlamışlardır. Bu taslakta meclisin toplam temsilci sayısının 200 olacağı ve bunlardan 60’ının Tahran’dan olacağı kararlaştırılmıştır. Söz konusu 60 kişiden 32’sinin esnaf, 10’unun tüccar, 10’unun toprak sahibi, 4’ünün din alimi ve kalan 4’ünün de saray görevlilerinden oluşması planlanmıştır. Şah 10 Eylül’de bu taslağı imzalamıştır (Uyar, 2008: 155).

İlk meclisin kabul ettiği Anayasa’da meclisin kanun yapma yetkisi ve otoritesi tescillenmiştir. Aynı zamanda devlet gelirlerinin toplanması, harcanması, borçlanma ve imtiyazlar gibi konularda yetki meclise tanzim edilmiştir (Cleveland, 2008: 163). 1907 yılında hazırlanan ek anayasa; meclis ve senatodan oluşan yasama, şeri ve sivil mahkemeleri içine alan yargı, şah ve bakanlarından oluşan yürütme şeklinde bir yapılanma ile kuvvetler ayrılığını sağlamıştır. Anayasa’nın 8. Maddesinde yer alan herkesin kanun önünde eşit haklara sahip olduğu maddesi, diğer din gruplarını da içine aldığı gerekçesiyle ulemeden tepki görmüştür. 26. Maddede yer alan ülkedeki gücün halktan kaynaklandığının ifadesi ise, otoritenin yalnız Tanrı’ya ait olduğu görüşüne ters düştüğü savunularak, dirençle karşılanmıştır (Garthwaite, 2011: 194). Özgürlük, eşitlik, eğitimde devlet kontrolü, kadınların eğitim hakkı gibi birtakım meselelerin ek anayasa ile gündeme gelmesi de ulemanın tepki gösterdiği başka bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır (Garthwaite, 2011: 196). Özellikle adalet alanındaki yeniliklerin ulemanın kontrol ve yetki alanını iyice daraltması memnuniyetsizlik yaratmıştır.

Resmi dinin İsnaaşeriye mezhebi olduğu ve bu minvalde yasamanın alacağı her kararın dini süzgeçten geçirilmesi gerektiği karara bağlanmıştır. Meşrutiyet karşıtlığı ile tanınan Fazlullah Nuri, beş müçtehidden oluşacak bir komitenin bu hususta faaliyet göstermesini önermiş, fakat böyle bir komite ancak 1978’in sonlarında kurulabilmiştir (Garthwaite, 2011:194). Meclisin oluşturduğu ek Anayasa ulema içerisinde büyük bir çatlağa sebep olmuştur. Meşrutiyet karşıtı gruplar, Fazlullah Nuri’nin önderliğinde oturma eylemi başlatarak, yeniliklere karşı direnç göstermiştir. Burada önemli olan husus Şah’ın da Fazlullah Nuri’yi desteklemesidir (Uyar, 2008: 163).

31 Ağustos 1907 tarihinde artan Alman tehdidine karşı İngiltere ve Rusya arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma İran’ı üçe tanzim ederek, kuzeyde Rusya’nın,

güneyde İngiltere'nin nüfuz alanı olacağını, arada kalacak olan alanın ise tarafsız bölge olacağını hüküm altına almıştır. Ulema sınıfı böyle bir anlaşmadan meşrutiyetçileri sorumlu tutarak, egemenliği korumakta başarısız olduklarını vurgulamıştır. Bu kaotik atmosfere bir de Şah'a suikast girişimi eklenince, Şah'ın eli iyice güçlenmiştir. Rusya'nın desteği ile darbe yapan Şah, meclisi kapatarak kendi otoritesini tekrar sağlamıştır (Avery, 1991: 205).

Darbeye karşı direniş başladığında, Şah'ın askeri gücü sadece Tahran'ı kontrol altında tutmaya yetmiştir. Settar Han liderliğindeki protestocular Tebriz'de, Bahtiyari aşireti mensupları da İsfahan'da direnişe başlamışlardır. Bu iki gücün Tahran'a girmesiyle Şah, Rusya Büyükelçiliği'ne sığınmış, yerine oğlu Ahmet Şah (1909-1925) geçmiştir (Garthwaite, 2011: 197). Şah'ın ılımlı duruşu meclisin siyasete tekrar hâkim olmasını beraberinde getirmiştir. Fakat içeride ilk mecliste olduğu gibi, temsil edilen gruplar arasındaki görüş ve menfaat farklılıklarının yanı sıra aşiretlerden kaynaklanan sorunların da baki olduğu gözlemlenmiştir. Finans alanında yaşanan sorunların çözümü adına bir Amerikalı danışmanın getirilmesi hem İngiliz hem de Rus kanadından tepki ile karşılanmıştır. Nitekim danışman Morgan Shuster'in vergi toplamak adına bir jandarma oluşturma planı özellikle Rusya'nın menfaatleri ile çelişmiştir. Bunun üzerine Rusya, danışmanın azledilmesini talep etmiş, reddedilmesi durumunda Tahran'a gireceğine dair meclise bir ultimatom vermiştir. Rusya'nın talebinin meclis tarafından reddedilmesi üzerine Aralık 1911'de Başbakan ve Kabine, Meclis'i dağıtmış, meşrutiyet dönemi sona ermiştir (Cleveland, 2008: 165).

Meşrutiyet dönemi sonuçları itibariyle değerlendirildiğinde, İran bir anayasa kazanmış ve bu sayede Şahların mutlak otoriteleri ortadan kaldırılmıştır. Fakat Şah karşıtı blokun kendi içerisinde hükümet etme rekabetine girmesi, çarşı esnafı, ulema ve reformcu koalisyon arasında bölünmelere yol açmıştır. Bu minvalde İran'da yabancı nüfuzun azaltılması amacı da gerçekleşmemiştir (Cleveland, 2008: 165). Gene R. Garthwaite Meşrutiyet dönemini değerlendirirken, meydana gelen değişimleri takdir etmiş ancak eski toplumsal ve siyasal sistemin devam ettiği, yerine yenisinin konmadığı gerekçesiyle devrimci nitelikte olmadığını savunmuştur (Garthwaite 2011:200). Fakat aynı eserinde hem içeride otokrasiye hem de dışarıdaki güçlerin müdahalesine karşı kenetlenen halkın siyasileşerek bir İranlı kimliğinin meydana geldiğini belirtmiş, benimsenen bir milli kimliğin varlığının, dinin önemini azalttığını vurgulamıştır. Daha da önemlisi ona göre “...İran laiklik potansiyeline sahip bir ulus olmuştur” (Garthwaite, 2011: 202). Kanımca

kimlik tanımlamalarının dini aidiyet üzerinden şekillendiği bir sistemde, İranlı kimliğinin oluşması bile devrimsel bir değişimdir.

1.4. Birinci Dünya Savaşı ve İran

Birinci Dünya Savaşı'nda İran'ın durumunu değerlendirmeden önce, bölgenin önem kazanmasında önemli bir faktör olan petrolün incelenmesi gerekmektedir. 1901 yılında Willian Knox D'Arcy'e verilen imtiyazdan bir sene sonra sondaj çalışmalarına başlanmış ve 1908 yılında Huzistan eyaletinde petrol yatakları keşfedilmiştir. 1909 yılında İngiliz-İran Petrol şirketi kurularak boru hatları ve rafineri inşaatına başlanmıştır. 1912 yılında İngiliz donanma gemilerindeki kömür kullanımı terk edilerek petrol kullanımı teşvik edilmiştir (Djalili ve Kellner, 2017:254). Bu durum İngiltere'nin İran petrollerini bir bakıma sahiplendiğinin göstergesidir ki 1914 yılında İngiltere şirketin en büyük hissedarı konumuna ulaşmıştır.

Ahmet Şah, tacını giydikten sekiz gün sonra Birinci Dünya Savaşı patlak vermiştir. O dönemde ülkenin kuzeyinin Rusların, güneyinin ise İngilizlerin nüfuzu altında olduğu sabit bir gerçekliktir. Rusların kendi ülkesinde yaşanan karışıklıklar sebebiyle birliklerini çekmesini fırsat bilen İranlılar üçüncü meclisi seçmiştir. Fakat Ne Şah'ı temsilen atanan kabine ne de meclis, düzeni ve otoriteyi sağlayacak güce sahip olmadığından savaşta tarafsız kalınacağı açıklanmıştır. Fakat bu açıklama, yabancı güçlerin ülkeyi savaş arenası olarak kullanmalarını engelleyememiştir (Abrahamian, 2008: 79). 1915'te İngiltere ve Rusya arasında imzalanan gizli anlaşmada, Ruslara İstanbul ve İstanbul Boğazı'nın kontrolü karşılığında, İngiltere'nin tarafsız bölgenin hâkimiyetine sahip olacağı karara bağlanmıştır (Avery, 1991: 208). Almanya ise, güneydeki Bahtiyari ve Kaşkay aşiretlerini İngiltere'ye karşı ayaklanmalarını sağlamak üzere bölgeye Alman Lawrence olarak bilinen Wasmuss'u göndermiştir (Garthwaite, 2011: 199). Rusya ve İngiltere ile yaşananlardan kazanılan deneyim, İranlıları Almanlara sempati duymaya yöneltmiştir. İran yönetimi Almanlarla gizli bir şekilde müzakere ederek, kendi toprak bütünlüğünü garanti altına almaya çalışmış ve askeri destek talep etmiştir.

Savaş sonunda Rus kuvvetlerinin çekilmesi ve müttefiklerin yenilmesiyle birlikte İngiltere, İran'a egemen olan tek aktör olmuştur. Bu durumun yarattığı üstünlükle birlikte önerdiği mutabakatla, İran'ı İngiltere'nin hâkimiyetinde bir devlet konumuna getirmeyi hedeflemiştir. Bu durum özellikle İngiliz karşıtlığının had safhaya ulaştığı dönemde

gerçekleşmiş, halkın her kesiminden büyük tepki çekmiştir. Özellikle din adamlarının İngiltere'yi lanetleyen, Bolşevikleri ise İslam dostu olarak sundukları fetvaları bu dönemde son derece dikkat çekicidir (Abrahamian, 2008: 82-83). Savaş dönemine hâkim olan çatışmaların yarattığı kaos ortamı, kötü hasat mevsimi ve bunun yarattığı kıtlık, kolera, tifo ve 1919 yılında iki milyon kişinin ölümüne neden olan grip salgını gibi birçok etmen İran halkını perişan etmiştir (Abrahamian, 2008: 81).

1.5. Birinci Dünya Savaşı Ertesi Hanedan Değişimi: Kaçarlardan Pehlevilere

1.5.1. Rıza Şah Dönemi (1925-1941)

Şubat 1921'de Kazak Tugayı komutanı General Rıza Han, beraberindeki üç bin askerle Tahran'a girerek yönetimi ele geçirmiştir. Bu eyleminden önce İngiliz General Ironside'a İngiliz birliklerinin çekilmesine olanak sağlayacağını ve Ahmet Şah'ı tahttan indirmeyeceğinin garantisini vermiştir. Bu sayede Ironside, Rıza Han'a cephane ve maddi destek sağlamıştır. Rıza Han darbe sonrası sözünü tutarak İngiliz birliklerinin ülkeden çekilmesine olanak sağlamıştır. İlk başta Kara Kuvvetleri Komutanlığı ardından Savaş Bakanlığı sonrasında ise, Genelkurmay Başkanlığı ve Başbakanlık görevini aynı anda yürütmüştür. Meclisi toplayıp Ahmet Şah'ı devirmesi ise 1926 yılında gerçekleşmiştir (Cleveland, 2008: 85-88).

Rıza Han, Savaş Bakanı olduğu dönemde ülkenin uzun süredir mustarip olduğu aşiret isyanları sorununun ordunun modernize edilmesiyle çözülebileceğini düşünmüştür. Bu doğrultuda ihtiyaç olan maddi kaynağın temini için Amerikalı Arthur Millspaugh mali danışmanlığa atanmıştır. Ordudaki bu dönüşüm sayesinde 1921'de Gilan'da ayaklanan Küçük Han ve Cengeliler, 1922 yılında ise Hiyabani ve Lahuti'nin önderlik ettiği isyanlar bastırılmıştır. Aynı yıl Bahtiyarileri ve 1924 yılında İngilizlerin himayesine dayanan özerkliğe sahip Şeyh Hazal'ı sindirerek modern devlete boyun eğmeye zorlamıştır (Garthwaite, 2011: 206-207). Yıllar boyu süregelen aşiret isyanlarını bastırması, Rıza Han'ı saygı duyulan "*milli bir kahraman*" yapmıştır (Cleveland, 2008: 209).

1924'ün başında beşinci meclisin açılmasıyla birlikte cumhuriyeti, batılılaşmaya doğru önemli bir adım olarak gören meclis üyeleri ve genç liberal milliyetçiler, cumhuriyetin ilan edilmesi yönünde kampanya yürütmeye başlamışlardır. O dönem Başbakan olan Şah, bu durumu Kaçarlardan kurtulmak için bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Fakat dönemin en önemli din alimi olan Seyyid Hasan Müderris'in başı

çektığı ulema grubu, cumhuriyetin İslam'a ters düştüğünü savunarak şiddetle karşı çıkmıştır. Şah bunun üzerine kendi iktidarını da tehlikeye sokmamak adına 1925'te Şah seçilmeyi kabul etmiştir. 1926 yılında taç giymiş, hanedanına Pehlevi ismini seçmiştir (Gartwaite, 2011: 208). Dönemin şartlarında ulemanın etkisinin farkında olan Rıza Şah, onların vereceği desteğin öneminin bilinciyle, çatışma yaşamamak adına ulemaya saygısını sunmuş, Kaçar döneminde dışlanmış din adamlarını Tahran'a davet etmiş, devlet işlerinde yetki sözü vererek ulemanın politik arenada güçlenmesinin önünü açmıştır. Her ne kadar asıl hedefleri ile çelişkili olsa da gücünü konsolide edene kadar ulema sınıfının desteğine ihtiyaç duymuştur (Faghfoory, 1987: 414).

Ordunun modernizasyonuna ek olarak 1925'te meclisin 2 yıllık zorunlu askerlik hizmetini onaylaması halk nezdinde rahatsızlık yaratmıştır. Zorunlu askerliğe yönelik ilk direnç kendisini İsfahan ve Şiraz'da göstermiştir. Çarşı, tepkisini kepenk indirip ticareti durdurarak göstermiş, ulema ise din talebelerine verilen muafiyet nedeniyle kısmen etkisizleştirilmiştir (Cronin, 1997: 126). Dönemin Saray Bakanı Teymurtaş, direnç gösteren ulema ile müzakere yaparak ulemanın zorunlu askerliğin yeniden değerlendirilmesi, beş yüksek müçtehidin meclisin aldığı kararları denetlemesi, basına din adamlarından oluşan müfettişlerin atanması, İslam'ın yasakladığı fiillere karşı veto uygulanması ve küçük dini mahkemelerin yeniden göreve başlaması şartlarını kabul etmiştir. Fakat direnişe liderlik eden Ayetullah Nurullah İsfahani'nin ölümüyle birlikte koşullar değişmiş, hüsrana uğrayan protestocular krizi sonlandırmışlardır (Cronin, 2010: 103-104). Bu hadise hükümetin ulema için attığı son geri adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira zorunlu askerliğe karşı direnç Tebriz'de kendini gösterdiğinde ise, durum farklılaşmıştır. Şah pazarlık etmeye gerek duymayacak kadar güçlenmiştir. Muhalif küçük esnaf ve düşük rütbeli mollalar idamla tehdit edilmiş, bir kısmı da insafsızca kırbaçlanmıştır (Cronin, 2010:107). Zorunlu askerliğe ek olarak aşiretlerin silahsızlandırılması ve göçmen toplumun iskana zorlanması gibi birçok faktörün birleşimi, kırsalda ayaklanmalara neden olmuştur. 1929 yılında yaşanan Kaşkay ve Kamşah aşiretlerinin ayaklanması ise, en büyük direniş olarak karşımıza çıkmaktadır. Ulemanın sürece müdahil olma konusundaki isteksizliği, başkentten destek alınamayıp direnişin kırsalla sınırlı kalması ve hali hazırda aşiretler arasındaki husumetler, bu ayaklanmanın mağlup edilmesini kolaylaştırmıştır (Cronin, 2010: 117). 1930'ların başında yürürlüğe giren zorunlu askerlik yasının uygulamaya konması, gösterilen direnç sebebiyle ancak 1936 yılında mümkün olmuştur (Djalili ve Kellner, 2011: 70).

Rıza Şah tahta geçtikten sonra seçim yasasına dokunmamıştır. Fakat meclise girecek adayların uygunluğunun Şah tarafından değerlendirilmesi, parlamentoyu işlevsiz hale getirmiştir. Tahta çıktığı tarihten itibaren 1940 yılına kadar dokuz meclisi kendi uygun gördüğü adaylardan oluşturmuştur (Abrahamian, 2008: 98). Şah olası bir karşı duruşu engellemek için parlamentonun dokunulmazlığını kaldırmış, siyasi partileri yasaklamış, basını tamamen kendi kontrolü altına almıştır (Abrahamian, 2008: 99). Güç konsolidasyonunun sağlanmasıyla birlikte Rıza Şah, engel teşkil ettiklerini düşündüğü diğer güç ve grupları sistemin dışına iterek, hedeflediği üzere ülkesini modernleştirmek adına adımlar atmaya başlamıştır.

Şah'ın ekonomi alanındaki modernleşme girişimi kendisini ilk olarak imar alanında ulaşım ağları ve demiryolları inşaatlarında göstermiştir. Dağlık coğrafya arazisinin yaratmış olduğu zorlukların farkında olan Şah, bu alana geniş bir bütçe ayırmıştır. 1927 yılındaki 8.500 km karayolu uzunluğu, 1938'de 24.000 km'ye ulaşmıştır. Karayolu ulaşımına ek olarak, Hazar Denizi'ni Basra Körfezi'ne bağlayan Trans-İran demiryolu projesi büyük önem arz etmektedir. Bununla birlikte, olası aşiret isyanlarına müdahale etmesi gereken ordunun merkezden kırsala ulaşımını kolaylaştırması planlanmıştır. 1925 yılında 250 km uzunluğundaki boru hattına Trans-İran demiryolu hattı ile 1394 km daha eklenmiştir (Djalili ve Kellner, 2011: 71).

Rıza Şah, imar faaliyetlerinin yanı sıra ülkenin sanayileşmesi yönünde de bir dizi girişimde bulunmuştur. İlk olarak, yerel sanayiye zora sokan, yurtdışından gelen ucuz mallara yönelik gümrük vergilerini düzenleme kararı almıştır (Çakmak, 2002: 98). Sonrasında devletçilik prensibine dayanarak ipleri eline almış, yabancı devletlere ticari alanda tanınan imtiyazları kaldırmıştır. Millspaugh da dahil olmak üzere, birçok yabancı yetkili ve resmi danışmanı görevden almıştır. Devlet, Sanayi Bakanlığı aracılığıyla, şeker, çay, pirinç, hintkeneviri, çimento, bakır, pil üretimi için üç yüze yakın tesis kurmuş, aynı zamanda iş adamlarına düşük faizli krediler önererek yerli imalata yönelmelerini teşvik etmiştir (Abrahamian, 2008: 103). 1939 yılında tüm kamu görevlilerinin, yalnızca yerli malları satın almasının zorunlu kılındığı kanun uygulamaya konmuştur (Koca, 2020: 359). Böylelikle yabancı nüfuzun azaltılması, yerel sanayinin güçlendirilmesi amaçlanmıştır.

Şah'ın sanayileşmeye yönelik attığı adımlar beraberinde kırsaldan kente doğru yönelen göç olgusunu gündeme getirmiştir. 1922 yılında 196 bin olan Tahran nüfusu, 1941 yılına gelindiğinde 700 bine tırmanmıştır (Cleveland, 2008: 213). Aynı yıl yaklaşık 15

milyon olan İran nüfusunun en az %80'inin kırsalda yaşayan köylüler ve göçebelere oluğu bilinmektedir (Garthwaite, 2011: 213). Şah, köylülerin durumunu görmezden gelerek, yaşam standardını düzenlemek adına bir girişimde bulunmamıştır. Tam aksine artan vergiler, zorunlu askerlik gibi birçok faktör köylüleri zora sokmuştur. Millspaugh, Şah'ın politikalarını, *“köylü sınıfına aşiretlere ve emekçilere kemer sıkılarak, toprak ağalarından vergiler alarak ülkeyi büsbütün sömürmüş. Yürüttüğü faaliyetler tüccarları tekeller ve siyasetçilerle gözdelelerinden oluşan yeni kapitalist sınıfı zenginleştirirken, enflasyon, vergi sistemi ve diğer önlemler halk kitlelerinin yaşam standardını aşağı çekmiş”* şeklinde aktarmıştır (Abrahamian, 2008: 121). Şah, İran'ın geri kalmışlığının sembolü olarak gördüğü göçebeliği yasaklayarak, onları yerleşik hayata geçmeye zorlamıştır (Cronin, 2010: 109). 1937 yılında tarımsal kalkınmayı amaçlayan Kalkınma Planı oluşturulmuş fakat planda köylülerin değil toprak sahiplerin menfaatleri gözletilmiştir. (Çakmak, 2002: 97) Şah'ın bu eğilimi, ulema ve toprak sahipleriyle özellikle siyasal alanda karşı karşıya gelmek istememesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü olası bir toprak reformu hem ulemanın hem de toprak sahiplerinin çıkarlarını ile çatışmaktadır.

Şah, eğitim alanındaki modernleşmeye azınlık okullarını, misyoner okullarını ve din adamları tarafından yönetilen medreseleri milli eğitim sistemine dahil ederek başlamıştır. (Cleveland, 2008: 212). Altı yıllık ilköğretim zorunlu kılınarak, yeni bir müfredat hazırlanmıştır. Bu sayede, milliyetçilik ve laikliğin yanı sıra Şaha/devlete sadakat küçüklükten aşılmanmaya başlanmıştır (Garthwaite, 2011: 210). Müfredatın ülke genelinde takip edilmesi, etnik dillerin yasaklanması ve Farsçanın tek eğitim dili olarak kullanılması, eğitim birliğinin sağlanması yolunda önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır (Sanasarian, 2000: 16). 1925'te yükseköğretim alanında büyük bir adım atılarak İran'da hukuk, edebiyat, siyasal bilimler, tıp, ziraat ve öğretmen okulu olmak üzere eğitim veren altı yüksekokul, 1934 yılında Tahran Üniversitesi adı altında birleşmiştir (Abrahamian, 2008: 112). İlk yıl 1198 öğrenci ve 109 akademisyenle eğitim hayatına başlayan üniversite, 1941 yılında 3300'den fazla öğrenci sayısına ulaşmıştır. 1928 ile 1934 yılları arasında 640 öğrenci Avrupa'ya gönderilmiştir. (Arasteh, 1962: 87). Hamid Dabashi, Tahran Üniversitesi'nin kurulmasını ulemaya yapılan en büyük darbe olarak görmektedir. Bunun sebebi, Tahran Üniversitesi'nin İlahiyat Fakültesi ve devletin atadığı bir Cuma imamının gözetimindeki Sipahsalar Cami'nin, din dersi vermeye yetkin kişileri inceleyerek, ulemaya katılacak kişileri seçme hakkına sahip olmasıdır. Ayrıca Üniversite'nin seküler yapılanması bağımsız bilgi üretimine olanak sağlamıştır (Dabashi, 2008: 137).

Eğitim alanında dikkat çeken en buyk yeniliklerden bir diğeri kız çocuklarının eğitime katılmaları ve bu yolla sosyal hayata entegre edilmesi olmuştur. Eski sistemde kızlar, sadece kızlar için açılmış olan okullarda veya evlerinde eğitim görürken, 1936 yılında mektep ve medreselerin milli eğitim sistemine dahil edilip karma eğitime geçilmesi ile birlikte sosyal görünürlükleri artmıştır. Ev işlerinden sorumlu, ocuk bakmakla yükümlü ve varlığını bir kimsenin eşi olmaya borçlu olarak görülen kadınların eğitim hayatına dâhil edilmesi, dönemin şartlarında radikal bir adımdır (Najmabadi, 2005: 202). Ulemanın kadınların eğitimi hususundaki rahatsızlığı Meşrutiyet döneminde beri varlığını sürdürmektedir. Kızlara has okulların açılması meselesi gündeme geldiğinde rneğin Fazlullah Nuri, bu okulların açılmasının Allah'ın kanunlarını iptal etmek anlamına geleceğini ifade etmiştir (Najmabadi, 2010: 207).

şah'ın modernleşme atılımı kendisini toplumsal ve kültürel alanda da göstermiştir. Batı tipi kılık kıyafetin özendirilmesi bunun ilk aşamasını temsil etmektedir. 1927 yılında ıkarılan Kılık Kıyafet Birliği Kanunu ile aşiretlerinki de dâhil olmak üzere geleneksel kıyafetler yasaklanmış, erkekler için Pehlevi şapkası, batılı tarzda pantolon ve ceket zorunlu kılınmıştır. şapka zorunluluğuna en büyük direnç, namaz sırasında secdeye engel olduğu gerekçesiyle ulemadan gelmiştir (Atabaki ve Zürcher, 2003: 218). 1936 yılında ‘‘Hicapla Mücadele Kanunu’’ çıkarılarak kadınların halka açık yerlerde başörtüsü, pee takması yasaklanmıştır. Bu durum kadınlar arasında ayrışmaya neden olmuştur. Bir kısım kanuna uyup sosyal yaşantısını sürdürürken, bir kısım da İslami kimliklerine ve geleneklerine zarar geleceğini düşünerek kendi tercihleriyle evden çıkmamış veya aileleri tarafından sosyal hayattan soyutlanarak eve hapsedilmiştir (Najmabadi, 2010: 228). Beklenen açılmanın istenilen seviyede olmaması sonucunda cebir kullanılmıştır. şah'ın bizzat kendisi rtnmediği gerekçesiyle eşinin türbeye girmesini engelleyen bir memuru uluorta kırbalamıştır (Garthwaite, 2011: 211).

Kadınların sosyal hayata entegrasyonu için atılan birçok adım olmasına rağmen 1928 yılında oluşturulan medeni kanunda şerri hükümler korunmuştur. Erkeklerin sahip oldukları kolay boşanma, çocuğun velayetini elinde bulundurma ve çok eşlilik gibi haklar mevcudiyetini korumuştur. Bu süreçte Muta nikahı⁸ yasallaştırılırken, kadınların yabancı ve Müslüman olmayan kişilerle evlenmesi yasaklanmıştır. Karşı çıkmak ise İslam'a karşı olmakla eş görülmüştür. (Sanasarian, 1985: 88). Kadınlara oy hakkı tanınmayarak politik ajandadan uzak tutulmuştur.

Şah'ın hedeflediği laik toplumu yaratmak için hukuk alanında da birçok adım atılmıştır. Devlet mahkemelerindeki yargıçların ulema mensubu değil de laik memurlar olması ve bu yargıçlara, davaların konu itibarıyla hangi mahkeme tarafından görüleceğine karar verme yetkisi tanınması ile ulemanın gücünün sınırlandırılması hedeflenmiştir. Bu sayede devlet, dini mahkemeleri denetim altına almıştır. 1936 yılında çıkartılan kanun ile hakimlere, Tahran Üniversitesi'nden veya yurtdışındaki hukuk fakültelerinden mezuniyet şart koşularak ulema yargı sisteminden peyderpey uzaklaştırılmıştır. Ulemanın mali bağımsızlığının bu sınıfa güç kazandırdığının bilincinde olan Şah geçmiş örneklerden ders çıkararak, 1939 yılında ulemanın gelir kaynağı vakıf arazilerine el koymuştur (Cleveland, 2008: 211). Ulemanın yerel hukuki belgeleri kaydetme yetkisini ellerinden almış ve dini kuruluşların denetimini de ulemadan almak suretiyle Eğitim Bakanlığı'na devretmiştir (Abrahamian, 2008: 125).

Görüldüğü üzere Rıza Şah, hanedanının otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra radikal adımlar atarak devletin otoritesini merkezileştirmeyi amaçlamış, yanı başında yaşanan Kemalist Devrim örneğinden hareketle, İran halkına köklü bir değişim ve dönüşüm dönemi yaşatmıştır. Askeriyeden hukuka, ekonomiden eğitime kadar birçok alanda attığı otoriter batılılaşma adımları kısa sürede birçok kesimin muhalefetiyle karşılaşmıştır. Özetlemek gerekirse, ulema yeniliklerin kendi hareket alanlarını daraltmasından ve İslam'a ters düşen uygulamaların halka dayatılmasından, köylüler ağır vergilerden ve topraklarına el konmasından, aşiretler silahsızlandırılmalarından, göçebeler iskân politikalarından duydukları rahatsızlıklar sebebiyle modernleşmeye direnmişlerdir. Hatta laik ve liberal

⁸ Muta nikahı, bir erkek ve bir kadın arasında evlenmelerine bir engel olmaması halinde, erkeğin kadına vereceği bir bedel karşılığında karı-koca hayatı yaşamalarına denir. Şia'da bu durum meşru görülmekle birlikte, görüşlerini nikahtan bahsedilmeksizin müt'a kökünden türetilen bir fiilin Nisa Suresi'nde geçmesine ve bahsi geçen ayette "Onlardan faydalanmanıza karşılık ücretlerini veriniz" denmesine dayandırmaktadırlar. Detaylı bilgi için bkz. İbrahim Kafi Dönmez, Müt'a, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muta> , E.T: 30.04.2021.

milliyetçiler bile Şah'ın milliyetçi kimliğine ve modernleşme hamlelerine rağmen maruz kaldıkları siyasi baskı sebebiyle Şah'ın yanında konumlanmamışlardır (Garthwaite, 2011: 213). Şah'ın, karşı çıkan kitleleri zor kullanarak pasifize etmesi, ilk dönemde sahip olduğu saygı duyulan kahraman imajının yerini nefret edilen otokrata bırakmasına neden olmuştur.

1930'lu yıllarda eğitim için Avrupa'ya gönderilen genç serbest meslek sahipleri de Şah'a karşı tepki göstermiştir. Sol görüşlü fikirlerden etkilenen bu gençler Şah'ı "*özgeci bir yurtsever değil, kendi hanedanlığını kurmuş bir bencil; bir reformcu değil, arazi sahibi üst tabakayı güçlendiren bir plütokrat; gerçek bir milliyetçi değil, Çarcıların eğittiği, Britanyalı emperyalistlerin iktidara getirdiği kaba kuvvet meraklısı bir Kazak*" olarak görmüşlerdir (Millsbaugh, 5 ten akt, Abrahamian, 2008: 127). Şah'ın vatanseverliğinin sorgulanmasına neden olan en büyük olay Şah ve İngiliz-İran Petrol Şirketi arasında yaşanmıştır. Şah, 1929 yılında yaşanan büyük ekonomik krizin etkisiyle petrol gelirlerinde yaşanan düşüşten İngiliz-İran Petrol Şirketi'ni sorumlu tutmuştur. Bu sebeple şirkete tanınan imtiyazları iptal etmiş ve halk nezdinde takdir toplamıştır. Fakat 1933 yılında imzalanan yeni anlaşma ile Şah, İran'a verilen katkı payının yalnızca %4 gibi ufak bir artışla %17'ye yükseltilmesini ve imtiyazın otuz yıl daha uzatılmasını kabul etmiştir (Djalili ve Kellner, 2011: 73). Anlaşma sonucunda İran halkı hiçbir menfaat elde edememiştir. Aksine İran petrolü İranlılara %500 karla satılırken, İngiltere'ye daha ucuza satılmıştır. 1914- 1932 yılları arasında İngiltere petrol gelirlerinden 65 milyon sterlin kazanırken, İran 9 milyon sterlin zarara uğramıştır (Nirumand, 1969: 33'ten akt. Hüseyin, 2011: 47). Bu durum hem Şah'a karşı itimadının azalmasına hem de geçmiş deneyimler sebebiyle belleklerde oluşan yabancı düşmanlığının kendisini tekrar üretmesine neden olmuştur.

Şah'ın dış politikası analiz edildiğinde göze çarpan en büyük bariz girişim Sadabat Paketi'nin imzalanması olmuştur. Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında oluşturulan bu bölgesel ittifak ile Şah, ülke içindeki azalan meşruiyetini uluslararası arenada kendisine yer edinerek arttırmayı hedeflemiştir (Cronin, 2003: 100-101). Bunun yanı sıra bu ittifakın İngiltere ve Sovyetler Birliği'ne karşı kendisine alan açacağını düşünmüştür (Palabıyık, 2010:166). Nitekim Şah'ın Almanya ile yakınlaşması da bu dönemde gerçekleşmiştir. Almanya, İngilizlere karşı İran'a maddi destek ve teknik konularda danışmanlık vermiştir ki 1930'ların sonunda İran'da çeşitli alanlarda faaliyet gösteren altı yüz Alman uzmanın bulunduğu söylenmektedir. Buna ek olarak 1938-39 döneminde İran'ın dış ticaretinin %41'i Almanya ile gerçekleşmiştir (Frye, 1968: 80'den akt. Avery, 1991: 434).

2. BÖLÜM

2. İSLAM DEVRİMİNE GİDEN YOL

2.1. Muhammed Rıza Şah Dönemi (1941-1979)

İkinci Dünya Savaşı çıktığında Şah Rıza Pehlevi öncelikle ülkesinin tarafsızlığını ilan etmiştir. Fakat Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni işgale yeltenmesiyle işler karmaşık bir hal almıştır. Bu noktada Müttefikler, Şah'tan ülkede bulunan Alman uzmanların geri göndermesini talep etmiş, Sovyetlere askeri malzeme tedariki için de İran demiryollarının kullanılmasını istemiştir. Şah'ın bu talepleri yerine getirmekteki gönülsüzlüğü sonucu Ağustos 1941'de İran, İngiltere ve Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmiştir (Avery, 1991: 434). Şah'ın modernize etmek ve geliştirmek için büyük emek harcadığı ordusu işgale ancak üç gün direnebilmiştir. İşgalden 15 gün sonra Şah, oğlu Muhammed Rıza lehine tahttan feragat etmiş ardından sürgün edilmiştir (Abrahamian, 2008: 130).

Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi İran, kuzeyde Sovyetler Birliği'nin güneyde ise İngiltere'nin kontrolüne girmiş, geri kalan alanın yönetimi merkezi hükümete bırakılmıştır. Müttefikler, İran'ın toprak bütünlüğünün sağlanacağı ve savaş bitiminden sonra çekileceklerini garanti etmiştir. Bu dönemde Şah'ın ordu üzerindeki hâkimiyeti korunurken 80.000 asker ve 24.000 jandarma mensubunun da Şah denetimi altında tutulmasına izin verilmiştir. Bunun karşılığında Şah'tan kapsamlı bir reform yapması beklenmiştir. Ayrıca babasının zimmetine geçirdiği maddi ve mülki serveti hükümete devretmesine ek olarak erkek kardeşlerini İran'dan göndermesi de talep edilmiştir (Abrahamian, 2008: 130-131).

Muhammed Rıza Şah'ın tahta çıktığında, idari ve siyasi tecrübesi bulunmayan henüz 22 yaşında bir genç olması, onu babası gibi bir despot olmaktan ziyade daha ılımlı olmaya sevk etmiştir (Garthwaite, 2011: 216). Şah'ın otoritesinin sorgulandığı bu dönemde babasının döneminin aksine meclis güçlenmiştir. Halkın sempatisini kazanma amacıyla mecliste meşruti monarşiye bağlılığını ifade ederek sivil kıyafetle yemin etmiştir. Ulemanın desteğini sağlamak adına dini vakıfların yönetimini tekrar ulemaya vermiş, dönemin önemli müçtehidlerinden Büyük Ayetullah Ağa Hüseyin Kumi'ye kadınların örtünmesine karışılmayacağına dair garanti vermiştir (Abrahamian, 2008: 132). Aşiretler, ülkedeki mevcut kaos ortamını fırsat bilerek, hiç sahip olmadıkları kadar silahlanarak tekrar

güçlenmiştir (Roosevelt, 2007: 63). Rıza Şah döneminde tutuklanan sol görüşlü siyasi mahkumlar, Muhammed Rıza Şah döneminde serbest bırakılmıştır (Abrahamian, 2008: 142). Siyasette liberalleşme gereği siyasi partiler kurulmuştur. Bunlardan en etkili Tudeh Partisi olmuştur. Serbest bırakılan siyasi mahkumların başını çektiği bu yapılanma, kendisini işçi partisi şeklinde tanımlarken, ideolojisinin Marksizm-Leninizm, hedefinin ise İran'da sosyalist bir toplum yaratmak olduğunu beyan etmiştir (Koulaei, 1977: 85-100'den akt. Akyol ve Ahmadi, 2020: 273). Tudeh Partisi işgal döneminde toplumsal ve ekonomik sorunları dile getirmiş, işçi sınıfı ve orta sınıfın yanında birçok aydın tarafından da desteklenmiştir (Cleveland, 2008: 320).

Muhammed Rıza Şah, savaş sürecini ve savaş sonrası oluşması muhtemel koşulları göz önüne aldığı tarafsız kalmanın değil, Müttefikler ile ittifak kurulmasının gerekli olduğu kanısına varmıştır. Özellikle ordunun yeniden yapılandırılması ve eski gücünü tekrar kazanabilmesi için bir dış desteğe ihtiyaç duymuştur. Bu minvalde İngiltere ile daha fazla bağ kurmak istemeyen Şah, Amerika Birleşik Devletleri'yle de bu süreçte yakınlaşmıştır (Ward, 2009: 171). Jandarma birliklerinin başına ABD'li Norman Schwarzkopf getirilmiştir. Amerika'dan gelen askeri danışmanlar Sovyetler Birliği'ne askeri malzemelerin ikmal sürecini yürütmüş ayrıca iç güvenliğin sağlanması hususunda sorumluluk almıştır.

Savaş esnasında Müttefiklerin devlet başkanları Stalin, Churchill ve Roosevelt 28 Kasım-1 Aralık 1943 tarihleri arasında Tahran Konferansı'nda bir araya geldiklerinde, Şah'ın Sovyetler Birliği'ne gerekli ikmal sağlama sürecindeki kolaylaştırıcı desteği takdir edilmiş ayrıca savaş sebebiyle yaşadığı ekonomik sıkıntıların aşılması için İran'a maddi yardımların sürdürüleceği ifade edilmiştir. İran'ın toprak bütünlüğüne saygı bir kez daha vurgulanmıştır (Djalili ve Kellner, 2017: 36). Petrol meselesinin ise savaş sonrası dönemde ele alınması konusunda hem fikir olmuşlardır. Fakat petrol şirketlerinin imtiyaz elde etmeye yönelik çabaları işgal ile birlikte başlamıştır. Özellikle birçok Amerikan petrol şirketi müzakere etmek için ülkeye gelmiştir. Teklifleri değerlendirmek üzere iki Amerikalı uzmanın İran'a davet edilmesi üzerine, bu durumdan rahatsızlık duyan bir Tudeh Partisi üyesi, hükümete gensoru vermiş, uzmanların hangi amaçla ülkeye geldiğinin açığa kavuşturulmasını talep etmiştir. Gensoru üzerine Başbakan'ın cevabı,

“1943 Kasım ayında Shell Şirketi müdürlerinden iki kişi Londra'dan Tahran'a gelerek İran'ın güney bölümlerinde petrol imtiyazı elde etmek amacıyla bazı teklifleri

hükümete teslim etmişlerdir. 1944 yılı Mart ayında da Amerikan Standart Vacuum Şirketi tarafından bir temsilci Tahran'a gelerek aynı bölgenin imtiyazını elde etmek için hükümete bir teklif vermiştir. Bu arada Amerikan Sinclair Şirketi de bu hususta bazı teklifler verdi. Bu teklifler incelenme aşamasındadır ve lüzumu halinde karşı plan hazırlanır ve uzman kişilerden oluşan bir komisyon kurulur. Petrolle ilgili tecrübeye ve uzmanlığa sahi Curtis ve Hoover Beyler Tahran'a gelmişler ve yukarıda arz edilen bir komisyonla konunun teknik açıdan incelenmesine başlamışlardır. Hükümet bir karar almadan bu işin ülkenin menfaatleri ve yararına olup olmadığına bakmamız için, önce siz değerli Milli Şura Meclisi temsilcilerinin bilgisine sunulacaktır” şeklindedir (Ballıkaya, 2019: 17).

Batı petrol şirketlerine ek olarak Sovyetler Birliği'nin de imtiyaz talepleri üzerine meclisin ana gündemi petrol olmuştur. Muhalefetin sürekli baskısı sebebiyle Muhammed Said Hükümeti, savaş bitene ve savaş sonrası dünyanın iktisadi koşulları belli oluncaya dek hiçbir yabancıya imtiyaz vermeme kararı almıştır. Bu kararın Sovyetlerde yaratmış olduğu rahatsızlık, İran'ın toprak bütünlüğünü tehdit eden bir duruma evrilmiştir (Ballıkaya, 2019: 20).

Savaş bittikten sonra İngiltere ve ABD birlikleri çekilmesine rağmen Sovyetler Birliği elde ettiği nüfuz alanından çekilmek konusunda isteksiz davranmıştır. İşgal ile birlikte Azerbaycan üzerinde kontrol tamamen Sovyetler Birliği'ne geçmiş, Moskova'ya bağlı Tudeh Partisi'ni güçlendirmek adına faaliyetlerde bulunmuştur. Cafer Pişevari bu partinin yerel bir yöneticisi iken Azerbaycan'ın özerkliğini ilan etmiştir. Bunun üzerine İran askeri birlikleri bölgeye intikal etmiş fakat Sovyet engeli ile karşılaşmıştır. Dönemin Başbakanı Kavam, Azerbaycan'ın özerkliğine razı olmuştur (Garthwaite, 2011: 218). ABD, her ne kadar Kavam'ın liderliğinden rahatsız olsa da İran'ı desteklemiş ve konunun Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne taşınması hususunda Şah'ı zorlamıştır. Kriz Sovyet birliklerin çekilmesi ve İran ordusunun bölgeye tekrar egemen olmasıyla son bulmuştur. ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki bu gerginlik Soğuk Savaş'ın ilk krizi olarak tarihteki yerini almıştır (Djalili ve Kellner, 2017: 38-39).

2.2. Muhammed Musaddık ve Petrol Krizi

Muhammed Rıza Şah'ın tahta çıkmasından, 1953 yılında gerçekleştirilen Ajax Operasyonu'na kadarki on iki yıllık süreç siyasal anlamda bir liberalleşme sürecidir. Bu dönemde birçok siyasi parti kurulmuştur. Bunlardan en etkilisi Tudeh Partisi olmuştur.

İşçilerin koşullarının iyileştirilmesine dönük yasalar, köylüler için toprak reformu, kadınlar için siyasal haklar ve memurlar için daha iyi koşullar vadedilerek halkın geniş bir kesiminin dikkati çekilmiştir (Cleveland, 2008: 320). Fakat Parti, Azerbaycan Krizi ve petrol imtiyazları meselelerindeki Sovyet yanlısı duruşu sebebiyle halk desteğini yitirmiştir. Muhammed Rıza Şah da Tudeh'in artan gücünden rahatsızlık duymuş ve 1949 yılında uğradığı suikast girişimini fırsat bilerek, ülke genelinde sıkıyönetim ilan etmiş; Tudeh'i yasadışı ilan ederek parti liderlerini tutuklatmıştır (Abrahamian, 2008: 148).

Tudeh'in gerilemesiyle İran siyasal alanında oluşan boşluk milliyetçi hareket tarafından doldurulmuştur. Başından beri Pehlevi Hanedanlığına karşı olan milliyetçi siyasetçi Muhammed Musaddık'ın davası iki temelde şekillenmiştir. Bunlardan ilki içeride katı bir anayasacılık iken, ikincisi İran'ı yabancı egemenliğinden kurtarmak olmuştur (Abrahamian, 2008: 151). Musaddık önderliğinde kurulan Ulusal Cephe bir siyasi partiden ziyade, geniş bir koalisyon olarak karşımıza çıkmaktadır: *“Cephenin içinde iki önemli grup vardı. Bunlardan biri cephe liderlerinin de içinden çıktığı orta sınıf, diğeri protesto amacıyla dükkanları kapatarak etkili eylemler yapan küçük ve orta ölçekli bazarilerdi. Fakat cephenin içinde sosyalistler, liberal görüşlü toprak ağaları ve Ayetullah Mahmud Talikani gibi ulema mensupları da vardı”* (Gartwaite, 2011: 220). Farklı görüş ve ideolojilere sahip bu grupların bir araya gelmesini sağlayacak tek bir gerekçeleri vardı. Yabancı düşmanlığı. *“İran toplumunun hiçbir kesimi ister Sovyet mühendisleri ister İngiliz petrol uzmanları ya da ABD askeri danışmanları olsun yabancılardan oynadıkları sivil rollerden mutlu değildi. Pek çok İranlı da hoşnutsuzluğunu, yabancı egemenliğine için veren geçmiş ve halihazır hükümdarlara yöneltiyordu”* (Cleveland, 2008: 322). Musaddık böyle bir atmosferde, toplumun muhalif hislerine tercüman olmuştur. Ulemanın Musaddık'a destek vermesinin bir diğer nedeni de Şah rejiminin, modernleşme ve sekülerleşme politikalarıyla birlikte ulema sınıfının etkisini daraltmasıdır. Musaddık'ı desteklemek bu bağlamda hem Şah rejimine hem de Batı'ya karşı kazanılacak bir zafer olarak görülmüştür (Cülük, 2008: 93).

1950 yılında ABD ve Suudi Arabistan arasında yarı yarıya eşit kâr payına dayalı olarak yapılan anlaşma, İran'da duyulduğunda deprem etkisi yaratmıştır. İngiliz-İran petrol şirketi aynı şartlarda bir anlaşma yapılmasına olumlu baktıklarını Başbakan Razmara'ya bildirmişlerdir (Yergin, 2003:431) Lakin, görüşmelerden bir sonuç çıkmayınca Muhammed Musaddık'ın başkanlık ettiği Meclis Petrol Komisyonu görüşmeden çekilme kararı almıştır.

Musaddık, önde gelen din adamlarından Ayetullah Kaşani'nin de desteğini alarak, 19 Şubat 1951'de petrolün millileştirilmesi önerisini komisyona sunmuştur. Razmara, Kaşani'nin liderlik ettiği Fedayan-ı İslam örgütünün suikastı sonucu öldüğünde, Musaddık'ın eli daha da güçlenmiştir. Meclis tarafından kabul edilen millileştirme kararı, 2 Mayıs'ta Şah tarafından onaylanmıştır (Katouzian, 2004:4). 1951 Nisan'ında Başbakan olan Musaddık zaman kaybetmeden, İran Milli Petrol Şirketi'ni kurmuş ve kontrolün sorunsuz bir şekilde devredilmesini sağlamak adına İngiliz İran Petrol Şirketi ile görüşmelere başlamıştır (Roosevelt, 2007: 85).

İran petrolünün millileştirilmesi elbette İngiltere için kabul edilebilir bir hadise değildi. Hem ekonomik alanda büyük bir kayıp hem de uluslararası alandaki konumu sarsacak bir olaydı. Bu noktada, İngiltere'nin ilk adımı konuyu Uluslararası Adalet Divanı'na taşımak olmuştur (Zengin, 1991:34). Musaddık'ın İngiltere ile olan diplomatik ilişkileri koparmasına karşılık İngiliz-İran Petrol Şirketi, İngiliz Hükümeti'nin desteği ile İran petrolünün boykot edilmesi çağrısında bulunmuştur. Ayrıca Basra Körfezi'nde deniz kuvvetlerini arttırmıştır. Boykota Amerika'nın da dahil olması sonucu, İran petrolü uluslararası alanda satılamaz hale gelmiş ve ülke ekonomik bir krize sürüklenmiştir. Buna rağmen Musaddık geri adım atmayınca, İngiltere'nin mevcut gücünü koruyabilmek için artık tek seçeneği Musaddık'ı görevden uzaklaştırmak olmuştur (Gasiorowski, 1987: 262-263).

Musaddık'ın politikalarından rahatsızlık duyan sadece yabancı güçler değildi. Musaddık, 1952 yılında petrolün millileştirilmesine yönelik herhangi bir engelleme girişimini önlemek adına silahlı kuvvetleri denetimi altına alması gerektiğini savunarak Şah'a meydan okumuştur (Abrahamian, 2008: 155). Şah'ın reddetmesi üzerine Musaddık istifa etmiştir. Sokağa dökülen halkın baskısı Şah'ı geri adım atmaya zorlamıştır (Roosevelt: 2007: 113) Göreve tekrar geldiğinde yargı, eğitim, vergi gibi çeşitli alanlarda reformları içeren bir yasa tasarımı meclise sunmuştur. Bu durum Milli Cephe'de ayrışmaların oluşması ve özellikle din adamlarının desteklerini geri çekmesiyle sonuçlanmıştır (Zengin, 1991: 36).

Musaddık'ın kaderini belirleyen en büyük hadise, 1952 Kasım'ında Amerika'da yapılan seçimler olmuştur. Dwight Eisenhower'ın başkan seçilmesi, İngiltere'de büyük bir heyecan yaratmıştır. Çünkü o zamana dek *"Britanyalı liderler İran hükümetine karşı yürüttükleri kampanyaya katılması için Harry Truman'ı ikna edebilmek uğruna aylardan beri umutsuzca çalışıyorlardı. ...İmkânsız gibi görünen birdenbire çok mümkün hale*

gelmişti.” (Kinzer, 2004: 187). Artık bu iki güç Musaddık’ın görevden uzaklaştırılmasının ancak darbe ile mümkün olacağı görüşünde birleşmişlerdir. Aralarındaki tek farklılık, operasyondan ne beklediklerine ilişkin olmuştur. İngiltere, İran’da kaybettikleri petrol haklarını geri almayı amaçlarken, ABD ise Soğuk Savaş konjonktüründe, olması muhtemel Sovyet-İran yakınlaşmasını önlemek istemiştir (Roosevelt, 2007: 116).

Mart 1953’te Eisenhower’ın ikna edilmesi ile birlikte Ajax Operasyonunu gerçekleştirmek üzere Kermit Roosevelt İran’a gönderilmiştir. Tahran’da bulunan ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı (CIA) merkezine nakdi yardım yapılmış, bu paranın ordudaki subayların iknasında kullanılması kararlaştırılmıştır. Darbenin başrol oyunculuğuna ve sonrasında Musaddık’ın yerine, Sovyet karşıtlığı ile bilinen General Zahidi’nin getirilmesi planlanmıştır (Kinzer, 2004: 189). Kermit Roosevelt’in Şah’ı ikna etmesi ile beraber darbe planını gerçekleştirmeye engel hiçbir durum kalmamıştır. 15 Ağustos gecesi darbe gerçekleştirmek üzere harekete geçilmiş, fakat Musaddık hükümetinin önceden haberdar olması ile başarılı olamamıştır. General Zahidi, Musaddık’a sadık parti taraftarlarınca derdest edilmiş, ardından tutuklanmıştır. Bunun üzerine Şah 16 Ağustos’ta ülkeyi terk etmiştir (Caştur, 2018: 23). Roosevelt durumu *“herşey umut doluydu bizim için. On iki saat sonra rahatsızlıkların başlayacağını, otuz altı saat sonra ortalığın karışacağını ve bir hafta içinde her şeyin arapsaçına döneceğini nasıl bilebilirdim?”* sözüyle aktarmıştır (Roosevelt, 2007: 159).

Hezimetin ardından pes etmeyen darbeciler, orduyu yanlarına çekmek adına girişimlerde bulunmuşlardır. Buna ek olarak darbe girişimini ve Şah’ın yokluğunu fırsat bilen Tudeh yanlıları cumhuriyet talebiyle sokağa çıkarak kargaşayı şiddetlendirmişlerdir (Roosevelt, 2007: 169). Bunun üzerine Musaddık’ın orduyu ve polisi sahaya sürmesi bir nevi kendi sonunu getirmiştir. Hali hazırda darbecilerle iletişimde olan ordu, 19 Ağustos’ta sahaya sürülmenin avantajını kullanarak, Başbakanlık Konutu’na yönelmiş ve Musaddık’ı ele geçirmiştir. Musaddık’ın son dönemlerinde atmış olduğu adımlar birçok kesim tarafından memnuniyetsizlikle karşılandığından, darbeye direnç gözlenmemiş, Tudeh ise darbe yanlısı olmamasına rağmen, uygulamalarıyla bu amaca hizmet etmiştir (Abrahamian, 1982: 280). Darbeden hemen sonra tutuklanan Musaddık vatana ihanetten yargılanmış ve suçlu bulunmuştur. İlk olarak 21 Aralık 1953 tarihinde idam cezasına çarptırılmış fakat cezası 3 yıl hapse çevrilmiştir. Cezası bittikten sonraki süreçte de ev hapsinde tutulan Musaddık, 5 Mart 1967’de vefat etmiştir (Pir ve Özgüdenli, 2006: 228-229).

Takvimler 22 Ağustos 1953'ü gösterdiğinde, Şah ülkesine dönmüş, Zahidi, yeni kabine ve diplomatik temsilciler tarafından karşılanmıştır. Kermit Roosevelt, Şah'ın ilk sözünün "*Tahtımı, Allah'a, halkıma, orduma ve size borçluyum*" olduğunu aktarmıştır (Roosevelt, 2007: 184). Şah bu borçluluğun hanedanlığının sonunu getireceğinden habersizdir. Zira yaşanan olaylar İranlılar nezdinde yabancı düşmanlığını körüklerken, Şah'ın meşruiyetini derinden sarsmıştır. Bu sebeple İslam devrimine giden yolda Musaddık darbesi önemli bir kırılma olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumun kolektif hafızasına kazınan bu hadisenin İranlılarda yaratmış olduğu travma, devrimin önünü açmıştır. Bu doğrultuda Kinzer'in 1953 Ajax Operasyonu'nu hata olarak değerlendirmesi ve Başkan Harry Truman'ın İran'a yapılacak yanlış bir müdahalenin felaket olacağına dair öngörüsünün zaman içerisinde haklı çıktığını ifade etmesi önemlidir (Kinzer, 2004: 262).

Muhammed Rıza Şah'ın ikinci döneminde cereyan eden olayların anlaşılabilmesi adına dönemin şartlarının ve Şah'ın nerede konumlandığının açıklanmasında fayda bulunmaktadır. Zira onun dönemi, uluslararası arenada yaşanan hadiselerin İran siyasetini bir anlamda domine ettiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. II. Dünya Savaşı sonrası uluslararası siyasette sivrilen bir güç olan ABD'nin Ortadoğu politikasında önemli bir yer teşkil eden İran'da etki alanını genişletmesiyle birlikte yabancı düşmanlığında oklar İngiltere'den ABD'ye çevrilmiştir. İngiltere'nin arkasında bıraktığı boşluk ABD tarafından doldurulmuş, darbe sonrası atmosferde çöken ekonominin kurtarılması ABD'den sağlanan kaynaklarla mümkün olmuştur. ABD'nin 1949-1953 yılları arasında İran'a yaptığı ekonomik yardımların 9.7 milyon dolar olduğu aktarılırken, bu rakamın 1954-1961 yılları arasında 64.5 milyon dolara, askeri desteğin ise 17.6 milyondan 60 milyon dolara çıktığı bilinmektedir.

Varlığını yabancı destekli bir darbeye borçlu, meşruiyeti sorgulanan Şah, ordu, bürokrasi ve saraydan oluşan patronaj sistemini güçlendirme yolunda babasının izinden gitmiştir. Bu dönemde artan petrol gelirleri de önem arz etmektedir. Artan üretimin yanı sıra 1954 yılında ABD ile imzalanan Konsorsiyum Antlaşması ile İran'a bırakılan yüzde elli oranındaki kâr payı, Şah'ın batılılaşma hedeflerini gerçekleştirebilmesi adına en önemli finansal dayanak olmuştur. Özellikle ordu ile ilgili hususlarla yakından ilgilenen Şah, petrol gelirlerinin önemli bir bölümünü askeri teçhizat temininde kullanmıştır. 1954 yılında 60 milyon dolar olan askeri bütçenin 1977'de yaklaşık 7.3 milyar dolara ulaştığı bilinmektedir. Askeri harcamaların yanı sıra Şah, ordu mensuplarının sosyal refahına da özen göstermiştir.

Yüksek maaşlar, düzenli ikramiyeler, gayrimenkul bağışı gibi birçok faktör, orduyu İran devlet mekanizması içinde ayrıcalıklı bir konuma taşımıştır (Abrahamian, 2018: 164). Madalyonun öteki yüzünde ise darbe travması Şah'ı da etkisi altına almıştır. Bu durum onu kendisine yapılacak bir darbe olasılığını düşünmeye ve bu doğrultuda önlem almaya itmiştir. Binbaşı rütbesi üzerindeki terfileri bizzat kendisinin incelemesi, kilit mevkilere aile üyelerini getirmesi, istihbarat başkanları ve gizli servis yetkilileri arasındaki iletişimin sarayın bilgisi dahilinde gerçekleştirilmesi bu önlemler arasında yer almaktadır (Abrahamian, 2018: 166).

M. Rıza Şah tahta yeniden çıktığı 1953 yılı sonrası otoritesine meydan okuyan tüm muhalif grupları baskı altına almıştır. Ulemanın halkı mobilize etme kapasitesinin bilinciyle Şah, ilk aşamada dini gruplara daha ılımlı yaklaşmıştır. Komünistlerin panzehiri olarak değerlendirilen İslamcı gelenekçiler iktidara meydan okumadığı müddetçe kabul görmüştür. Bu sayede taklit mercii Ayetullah Hüseyin Burucerdî'nin desteği kazanılmıştır (Garthwaite, 2011: 222). Ulema sınıfına karşı olan tutumun bir istisna ve geçici bir durum olduğunu belirtmek gerekmektedir. Zira yasal örgütlenmeler ve etkinlikler yasaklanırken, meclis ve hükümet denetime tabi tutulmuştur. Bu dönemde kurulan iki siyasi parti, monarşinin teşviki ile kurulmuş ve her bir muvazaa partisi gibi saraydan bağımsız bir politik duruş sergilemeleri mümkün olmamıştır. Basın üzerinde uygulanan sansür ile de kendisine, ailesine, özellikle de Amerikalı dostlarına yönelik eleştirilerin yapılmasını engellemiştir. 1957 yılında kurulan istihbarat servisi SAVAK ise Şah'ın gözü kulağı ve demir yumruğu olmuştur (Graham, 1978 :143). Muhaliflere işkence ve idam cezası da dahil olmak üzere SAVAK'a tanınan geniş yetkiler, sindirme politikasında Şah'ın elini güçlendirmiş, 1950'lerin sonunda Şah'ın yönetimi sorgulanamaz ve karşı çıkılamaz olmuştur.

Muhammed Rıza Şah tıpkı babası gibi ülkesini Batılılaştırma gayreti göstermiştir. Askeri, ekonomik ve siyasal alanda ABD ile tesis edilen yakın ilişkiler bu amaç ile uyum göstermektedir. Fakat Batı düşüncesinin temelinde mevcut ve en hayati unsurlarından biri olan siyasal özgürlüklerin Şah tarafından ortadan kaldırılması büyük bir çelişki olarak karşımıza çıkmaktadır. Graham tutarsız olan bu siyasal duruşu "*Batı kültürü, teknolojisi ve kurumlarına dönük bir imrenme ve hayranlık, fakat (aynı zamanda) İran'ın değerler ve geleneklerine şovenistçe bir sıkı sıkıya yapışma. ...*" şeklinde aktarmıştır (Graham,1978:58). ABD ile kurulan ilişki Şah'ı reforma teşvik ederken, iç siyasette de bu doğrultuda görüş bildiren kişiler mevcuttur. Örneğin dönemin Halk Partisi lideri Esedullah Alam, 1958 Irak

darbesine atıfta bulunarak, böyle bir durumun İran'da yaşanmaması için reformun gerekliliğini vurgulamıştır. Şah ise karşılaştığı hem iç hem de dış baskı ile hanedanlığının devamı için reform yapmanın elzem olduğuna kanaat getirmiştir (Ansari, 2012: 160). İlk olarak gündeme getirilen toprak reformu, 1953'ten beri çatışmasız süregelen ulema-monarşi ilişkisinde gerginliğe sebep olurken, toprak reformundan fayda sağlayacak köylülerin de ulema ile ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştur (Abrahamian, 2018: 81). Hüseyin Burucerdi toprak reformunun hem şeriat hükümlerine hem de anayasaya aykırı olduğunu ilan eden bir fetva vermiştir (Garthwaite, 2011: 226). Şah'a yakınlığı ile bilinen Etalaat gazetesinde yayınlanan bir dizi makalede ulema, dini kullanarak İran'ın teknik ve bilimsel gelişimine ket vurmakla suçlanmış, İslam ve modernizmin birbirlerini destekleyici nitelikte olabileceği, şeriata aykırı bir adımın atılmadığı vurgulanmıştır (Jahanbakhsh, 2001: 58). Akamete uğrayan bu öneri değişen şartlar sonrasına tekrar gündeme alınmıştır. Örneğin, ABD'nin İran'a yardımlarının durumu 1960 yılındaki ABD seçimleri sonrası dönüşüme uğramıştır. Yeni Başkan Kennedy'nin Sovyet tehdidi ve iç istikrarsızlığa karşı çözümün askeri yardımla değil, ekonomik ve sosyal modernizasyon ile mümkün olacağını düşünmesi Şah'ı bu yönde teşvik etmiştir.

1961 yılı hızlı modernleşme kaynaklı aşırı harcamaların İran ekonomisini krize sürüklediği bir yıl olarak karşımıza çıkmaktadır. Şah ekonomiyi kurtarmak adına Uluslararası Para Fonu (IMF) ve ABD'den borçlanmayı çare olarak görmüştür. Lakin Kennedy yönetiminin toprak reformu ve liberal kabinenin tesisi karşılığında 85 milyon dolar sözü, Şah'ı köşeye sıkıştırmıştır (Martin, 2003: 20). Bu dönemde Şah'ın toprak reformu hususunda çekimser olduğunu belirtmek gerekmektedir. Zira Şah, toprak reformun başta kendisinin de dahil olduğu toprak sahiplerinin ve sahip olduğu vakıf arazileri sebebiyle ulemanın ekonomik çıkarlarını zedeleyeceğinin bilincindedir. Toprak reformunun gerçekleşmesi için hali hazırdaki engellerde aynı yıl ortadan kalkmıştır. Çoğunluğu toprak sahiplerinin oluşturduğu meclis feshedilmiş, liberal reformcu Amini Başbakan olarak atanmıştır. Toprak reformunu destekleyen Arsanjani de Tarım Bakanlığı'na getirilmiştir. Aynı yıl Ayetullah Burucerdi'nin vefat etmesi de ulemanın muhalefetini kırmış, artan devlet gücü ile nasıl başa çıkılacağı konusundaki görüş ayrılıkları bölünmeleri de beraberinde getirmiştir. Şah'ın başsağlığı mesajını, Irak'ta yaşayan Ayetullah Muhsin Hakim'e iletmesi de Şah'ın Burucerdi'nin yerine gelecek ismin İran siyasetine uzak biri olmasını temenni ettiğinin bir göstergesidir (Jahanbakhsh, 2001: 61).

Ali Amini'nin Başbakan olması siyasal ve ekonomik alanda değişim yaratmıştır. Amini, hükümet harcamalarını daraltmak, yeni vergi yasası çıkartmak, ithalat ile ihracat arasında dengenin kurulmasını sağlamak, enflasyonu düşürmek, yolsuzlukla mücadele etmek gibi yenilikçi düzenlemeleri içeren bir program oluşturmuştur (Avery, 1991, 274). Aynı zamanda muhaliflere yönelik baskıyı azaltmak amacıyla Musaddık darbesi sonrası ilan edilen sıkıyönetimle yasaklanan Tudeh ve Ulusal Cephe üzerindeki baskıyı hafifletme yoluna gitmiştir. Bu durum yer altına çekilen örgütlenmelerin tekrar gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır. 1962'de Tahran Üniversitesinde gerçekleştirilen, çoğunluğunu Ulusal Cephe taraftarlarının oluşturduğu öğrenci gösterilerine yapılan sert müdahale üzerine Amini bilgisi dahilinde olmadığını açıklamış, SAVAK lideri General Teymur Bahtiyar'ın görevden alınmasını ve sürgüne gönderilmesini talep etmiştir. Bahtiyar'ın görevden alınmasıyla birlikte eli güçlenen Amini'nin ordu için yapılan harcamalara müdahale etme girişimi Şah tarafından engellenince ABD tarafından destekleneceğini düşünüp istifa etmiş, ancak yanılmıştır (Shakibi, 2007: 191). (Avery, 1991: 278). Bu sayede Şah tehdit olarak gördüğü bir figürü siyasal sistemin dışına itmeyi başarmıştır. Amini ise “*Şah hüküm sürerken yönetmeye çalışan son başbakan*” olarak tarihe geçmiştir (Ansari, 2012: 161). Şah kendisine sadık Esedullah Alam'ı Başbakan olarak atamış, Amini'nin reform programına kaldığı yerden tek başına devam etmiştir.

2.3. Ak Devrim

Şah'ın liberalleşme ve Batılılaşma gayretinin bir sonucu olarak ortaya çıkan Ak Devrim ilk etapta, toprak reformu ve bu reformun mali kaynağı olarak devlet fabrikalarının satışı, kadınlara oy kullanma ve meclise seçilme hakkı tanınması, ormanların ve suyuollarının millileştirilmesi, ulusal bir okuma yazma seferberliği ve son olarak işçilere kar payı verilmesini içeren altı maddelik bir plan iken, devamındaki 15 yıl içerisinde bu plana sağlık teşkilatının kurulması, yerel adalet mahkemelerinin kurulması gibi bir takım maddeler daha eklenmiştir (Parsa, 2000: 34). Halk oylamasına sunulan Ak Devrimin kabul oranının yüzde 90 ila 99 arasında olduğu iddiası çeşitli kaynaklarda farklılık göstermektedir.

İran'ı modernleştirmek adına uygulamaya konulan reform planı, İran'ın siyasal, toplumsal yaşamında önemli yere sahip olan toprak sahiplerinin ve ulemanın tepkisini çekmiştir. Toprak reformu, toprak sahiplerinin mülklerini tek bir köyle sınırlayarak fazla toprakların devlete satılmasını, devletinde bu fazla toprakları tarımla uğraşan köylülere dağıtmasını içermiştir (Cleveland, 2008: 328). Görüldüğü üzere reform, geleneksel

aktörlerin ekonomik alanda sahip oldukları gücü sarsmaya yöneliktir. Fakat bu iki grubun aslında karşı karşıya kaldıkları durum sadece salt ekonomik açıdan açıklanabilecek bir darbe değildir. Sosyolojik anlamda daha geniş bazı sonuçlar doğurmuştur (Katouzian, 1981: 227). Geleneksel toplumun merkez ile bütünleşememesi ve geleneksel toplumun kilit aktörlerinin sistem dışına itilmesi modernleşmenin tabanda kabul görmemesine aksine muhalefete neden olmuştur (Çırakoğlu ve Sayın, 2017: 400).

Ak Devrim'e en büyük muhalefet ulema kanadından gelmiş olup bu muhalefet Katouzian tarafından üç kategori altında incelenmiştir. Bunlardan ilki ileride adından sıklıkla söz edilecek olan Ruhullah Humeyni'nin temsil ettiği gelenekçi muhafazakâr eğilimli gruptur ki bu grup hem toprak reformuna hem bahsi geçen kadın hakları konusuna hem de Şah'ın hegemonyasına karşı çıkmıştır. Ayetullah Milani ve Şeriatmedari'nin başını çektiği grup despotizm karşıtı duruşlarıyla muhalefet ederken, Musaddık'a destekleri ile tanınan Ayetullah Zencani ve Ayetullah Taliqani radikal demokratik eğilimleri ile Şah'ın diktatörlüğüne ve despotizm tehlikesine karşı direnç göstermiştir (Katouzian, 1981, 227). Görüldüğü üzere Ak Devrimin en önemli sonuçlarından birisi ulemanın politize olmasıdır (Parsa, 2000: 194-197).

Ulemanın toprak reformunun ardından en çok tepki gösterdiği husus kadınlara sağlanan oy kullanma ve meclise seçilme hakkı olmuştur. Kadınların İran toplumundaki görünürlüğü her sektörde artmış, sivil alanın yanı sıra, hükümette ve polis gücünde çalışmalarına izin verilmiştir (Shojaei, 2010: 260). 1967 yılında yürürlüğü konan Aile Koruma Kanunu ile kadınlara evlilik, boşanma ve velayet gibi konularda tanınan yeni haklar laikliği beslediğinden şeriata ters düştüğü gerekçesi ile ulemanın muhalefetine neden olmuştur (Garthwaite, 2011: 229).

Şah, toprak reformunun ilanı ile eşitlikçi bir toplum yaratacağını, ülkede Marksist bir devrim tehdidini önleyeceğini ve topraksız kitlelerin desteğini kazanacağını düşünmüştür (Guerrero, 2016: 15). Lakin köylüler tarafından heyecanla karşılanan toprak reformu sonuçları itibarıyla büyük bir hayal kırıklığına dönüşmüştür. Cleveland kırsaldaki ailelerin yüzde 75 inin bir aileyi geçindirebilecek, asgari koşullarda yaşatacak kadar dahi toprak alamadıklarını aktarmıştır (Cleveland, 2008: 329). Bu durum köylerden kentlere doğru göçü doğurmuş, kent nüfusları artmıştır. Hourani'nin "*şehirlerin köyleşmesi*" (Gartwaite, 2011: 222) şeklinde tanımladığı bu göç dalgası siyasal ve toplumsal alanda bazı değişimler

meydana getirmiştir. Bunlardan belki de en önemlisi göç eden vasıfsız köylülerin yeni bir işçi sınıfı oluşturması ve sol eğilimin yaygınlık kazanması olmuştur (Öztürk, 2016:191).

İran toplumunun Ak Devrim’le yaşadığı pozitif yönlü değişimler genellikle kendisini eğitim, sağlık ve altyapı alanında göstermiştir. Yapılan altyapı çalışmaları sayesinde demiryolları genişlemiş, yollar asfaltlanmış, petrokimyaya, petrol rafinerilerine, barajlara, fabrikalara ve doğalgaz boru hatlarına yatırımlar yapılmıştır (Abrahamian, 2018: 176-177). Benimsenen damlama teorisi ile petrol gelirlerinin saray ile bağlantılı elitlere aktarılması sonrasında da zenginliğin aşağı doğru ineceği düşünülmüştür. Lakin gelirler yukarıda sabit kalmış, zengin- fakir arasındaki makas iyice açılmıştır. Aynı uçurum başkentte yaşayanlar ile çevre illerde yaşayanlar arasında da oluşmuştur (Abrahamian, 2018: 184-186). Ayrıca rejimin yabancı sermayeyi teşvik etmesi ve durumun yarattığı rekabet ortamı da geleneksel ekonomik bir güç olan çarşı esnafını güçsüzleştirmiştir (Cleveland, 2008: 330).

Eğitim kurumlarının sayıları artarken, okuma- yazma oranında kayda değer bir gelişim gözlenmiştir. Lise ve üniversite öğrencilerinin sayısı ve eğitim için yurtdışı talebi artmıştır. Bu durum öngörülemeyen bazı sonuçlar doğurmuştur. Batılılaşmış bir orta sınıf ile aydın sınıfında artış gözlenmiştir. Yaygınlaşan eğitim ile öğrenciler politik ve ekonomik meselelere karşı daha ilgili olmuş dolayısıyla siyasi açıdan bir gelişim gözlenmeyen böyle bir ortamda, siyasal alandan soyutlanmalarına karşı tepki göstermeleri kaçınılmaz olmuştur (Garthwaite, 2011: 223).

Toparlamak gerekirse, Ak Devrim ile birlikte Şah’ın gücünü merkezileştirme amacının önünde engel teşkil eden toprak sahipleri ve ulema sınıfının etkisinin kırılmasının yanı sıra Muhammed Rıza Şah’ın otokrasisini desteklemek için sürdürülebilir bir ideolojik çerçevenin oluşturulması amaçlanmıştır. Bu bağlamda Tazmini, Ak Devrimi “*ideolojik bir inşa*” olarak değerlendirmiştir (Tazmini, 2012: 145). Zira Ak Devrim, İslam Devrimi’ne giden yolda karşımıza çıkan bir diğer önemli kırılma noktasıdır. Öyle ki İslam devrimi, Ak Devrim’e tepki olarak ortaya çıkmış bir karşı devrimdir. Bu hususta Abrahamian, “*Beyaz Devrimin amacı Kızıl Devrimi önlemektir. Oysa İslam Devrimi’ne zemin hazırladı*” demiştir (Abrahamian, 2018: 183). Şah’ın Musaddık darbesi sonrası kaybettiği meşruiyetini yeniden sağlamak adına atmış olduğu otoriter ve baskıcı adımlara ek olarak SAVAK teşkilatı aracılığıyla yarattığı korku atmosferine rağmen, sistem dışına itilmeye çalışılan geleneksel aktörler ve beklentileri karşılanmayan toplumun her kesimi Ak Devrim’e muhalefet etmiştir.

İslam Devrimi öncesi süreçte farklı görüş ve ideolojiye sahip birçok grubun Şah'a karşı blokta bir araya gelebilmesini mümkün kılan da temelde budur.

Şah'ın ikinci döneminde ABD ile kurduğu yakın ilişkiler ve bu doğrultuda Batılılaşma adına yukarıdan empoze edilen uygulamalar, bir kesimin karşı çıktığı bir olgu iken bir kesiminde körü körüne kabullenip bağlandığı bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Ali Ahmed'in "Garbzedegi" kavramsallaştırması önem arz etmektedir. 1962 yılında "Garbzedegi" başlığı ile yayınlanan monografide Batı kültürü ve düşüncesinin sorgulanmaksızın kabul edilmesi eleştirilmiş, yabancı bir kültürün İran kültürü üzerindeki baskın etkisinin kırılması amacıyla direnç gösterilmesi teşvik edilmiştir. O garbzedegi olarak kavramsallaştırdığı evrensel hastalığı, İran'ın kültürünün yanı sıra hem siyasi egemenliğine hem de ekonomik refahına karşı tehdit olarak görmüştür (Boroujerdi, 2001: 103). İslam Devrimi'ne giden yolda önemli bir ideolog olan Murtaza Mutahhari'de aynı çerçevede görüş bildirmiştir. Ona göre;

"Sanayileşmede montajcılık köleliktir. Ekonomik bağımlılıkta bir kölelik şeklidir. Bir milleti özünden koparıp başka bir kültüre bağlamakta kültürel köleliktir. O halde bağımsızlık, manevi şahsiyetin gelişmesine bağlıdır. Batılı- Doğulu emperyalistler önce bu manevi şahsiyeti bozarlar. Öz malı olan her şeyden onu koparmak için onu kendilerine hayran bırakma yollarını ararlar. Teknoloji üstünlüğünü manevi bir üstünlük gibi göstererek her milletin öz şahsiyetini yıkar ve onu özgür iradesini kullanmaktan alıkoyar" (Mutahhari, 1981: 37).

2.4. Şah Karşısı Ruhullah Humeyni

23 Eylül 1902 tarihinde Humayun kasabasında doğan Ruhullah Humeyninin soyunun İmam Musa el Kazım'a dayandığı, dedesi Seyyid Ahmed'in Hindistan'ın Kintur kasabasından Hz. Ali'nin türbesini ziyaret etmek için ayrıldığı, bu sayede Humayun'a yerleştiği bilinmektedir. Küçük yaşta başladığı dini eğitimine 1922 yılında Kum'da devam eden Humeyni, medresenin eğitim programına ek olarak felsefi ve irfani alanlara da ilgi duymuştur.⁹ Humeyni'nin anonim olarak yayınladığı Keşfü-l Esrar eseri velayeti fakih teorisini anlayabilmek adına önem arz etmektedir. Bilindiği üzere Safevi döneminde siyasallaşan Şia'nın, Kaçarlar döneminde kurumsallaşması ile birlikte ulemanın siyasal

⁹ Detaylı bilgi için bkzn. Hamid Algar, "Humeyni", TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/humeyni>, E.T: 27.07.2021.

hayattan uzak durması gerektiği inancı sorgulanmaya başlanmıştır. Keşfü-l Esrar'da Humeyni, saltanat karşıtı bir görüş beyan etmezken, yetkili müçtehitlerden oluşan bir meclisin Şah'ı seçmesi gerektiğini öne sürerek laikliğe saldırmıştır (Moin, 2000: 52). Ona göre devleti yöneten kişi, yetkin din adamlarının onayına tabi olmalıdır. Bu eserin yayınlandığı 1942 yılından 1960'lı yıllara kadar Humeyni politik alanın dışında kalmıştır.

Ayetullah Burucerdî'nin vefatı ile birlikte Ruhullah Humeynî'nin siyasi ve dini liderliği başlamıştır. Nitekim Humeyni 22 Ocak 1963'te Ak Devrim planına karşı çıkan bir protesto yayınlarak, Şah'ı yolsuzlukla, ezilen halkların haklarını korumamakla, İran'ın milli egemenliğine sahip çıkmamakla suçlamıştır (Cleveland, 2008: 326). Bu doğrultuda 21 Mart 1963'teki Nevruz bayramı kutlamalarının gerçekleştirilmemesi yönünde fetva vermiştir. Humeyni'nin ders verdiği Fevziye medresesine SAVAK tarafından gerçekleştirilen saldırı sonrası Humeynî, Şah'ı Emevi Halifesi Yezid ile bir tutan bir konuşma yapmıştır (Algar, 1999: 23). Bu konuşma onun hapse atılmasına sebep olmuşsa da birkaç gün içerisinde serbest bırakılmıştır. Buna rağmen rejime karşı tenkitlerine devam eden Humeyni, Şah'ın babasının başına gelenlerden feyz alması gerektiğine dair bir konuşma yapmış, akabinde tekrar tutuklanmıştır (Axworthy, 2020: 83). Humeyni'nin tutuklandığı haberi yayılınca Şah karşıtı gösteriler baş vermiş, üç gün süren ayaklanma orduyla halkı karşı karşıya getirmiş, yüzlerce protestocu öldürülmüştür. Bu ayaklanma sonuçları itibarıyla büyük önem arz etmektedir. Zira arkasında topladığı halk desteği Humeyni'nin ülke içindeki prestijini arttırırken, bu durum ulemanın da Humeyni etrafında birleşmesini beraberinde getirmiştir. Ayrıca bu kapsamlı ayaklanma, Ak Devrim için yapılan referandumun sonucunda ilan edilen kabul oranının gerçeği yansıtmadığını kanıtlaması açısından önem taşımaktadır (Lekzayi, 2019: 154).

ABD ile 1964 yılında imzalanan Kuvvetler Statü Anlaşması (SOFA) ile ABD'nin İran'da bulunan askeri ve sivil personeline diplomatik dokunulmazlık tanınmıştır. Pentagon personeli, ABD Büyükelçiliği'nin çalışanı olarak tanımlanarak ceza yargılamalarından muaf tutulmuştur. Bu anlaşma meclisten geçtikten kısa bir süre sonra meclis, ABD'den silah tedariki için özel Amerikan bankalarından alınacak 200 milyon dolarlık krediyi onaylamıştır. Bunun üzerine Humeyni konuşmasında *“İran halkını, Amerikan köpeğinkinden daha aşağı bir seviyeye indirdiler. Biri Amerikan sahipli bir köpeği ezse yargılanacak, Şah kendisi bile bir Amerikan sahipli köpeği ezse yargılanacak. ...Kredi istediler. ABD karşılığında bunu istedi (SOFA). Hükümet bağımsızlığımızı sattı, bizi koloni*

seviyesine düşürdü, dünyanın gözünde Müslüman İran halkının vahşilerden daha geride görülmesini sağladı” diyerek tepkisini dile getirmiştir (Alvandi, 2016: 24-25). Zira bu anlaşma Kaçar döneminde yabancılara tanınan imtiyazları hatırlatmış, egemenlik hassasiyetini taşıyan toplum tarafından da hoş görülmemiştir (Axworthy, 2020: 84). Onun Amerikan karşıtı söylemleri her kurucu ideolojinin ihtiyaç duyduğu ötekinin inşa edilmesine zemin hazırlamış; “Büyük Şeytan Amerika” söylemiyle bir düşman tasvir etmiştir (Göka, 1999: 379). Bu konuşma üzerine Humeyni ilk olarak Türkiye’ye, sonrasında Irak’a ardından da 1978 yılında Paris’e sürgün edilmiştir.

1970’li yıllarda şekillenen görüşleri çerçevesinde Humeyni Velayet-i Fakih teorisini ortaya koymuştur. Velayet-i fakih tezine göre imamın gaybet döneminde adil bir fakih devleti yönetmelidir. Ona göre masum imamlar Hz. Peygamber’den aldıklarını velayet ile yönetme hakkına sahip olmuştur. İmamın yokluğunda ise velayet fakihe geçmiştir. O, siyasal sistem tasarrufunda monarşiye yer vermemiş, velayetin devlet başkanlığını da kapsadığını öne sürmüştür.¹⁰ Geleneksel Şii düşüncesinde gayri meşru görülen her hükümet onun teorisine meşruiyet kazanmıştır. Ayrıca merci-i taklid mertebesine erişmiş alimlerin o zamana dek yüklendikleri sorumlulukların velayet-i fakih teorisi ile tek bir fakihte toplanıyor oluşu ve bu alimlerin de bahsi geçen fakihe tabi olmaları, Şii dünyasında tartışmalara yol açmıştır. Zira merci-i taklidlerin içtihad hürriyeti kapsamında belirli bir konuda farklı görüş bildirebilmeleri Şii düşüncesinde çeşitlilik ve dinamizm yaratırken, fakihin görüşlerinin onlar içinde bağlayıcı olması ile birlikte içtihad dar bir kalıba sokulmuştur (Uyar, 2000: 89). Bu doğrultuda velayeti fakih teorisine en büyük tepkinin merci-i taklid unvanına sahip alimlerden gelmesi şaşırtıcı değildir.

Humeyni, 1970’lerin başı itibarıyla gerek hitabeti gerekse kararlı lakin uzlaşmaz tavrı ile Şah karşıtı muhalefetin simgesi haline gelmiştir. İran halkının yaşadığı sorunları ve bu doğrultudaki taleplerini iyi analiz etmiş, halkı mobilize ederken söylemlerinde bu noktalara parmak basmıştır. Yabancı düşmanlığının tarihsel olarak işlendiği İran toplumuna Büyük Şeytan’ı, fakir ve zengin arasındaki uçurumdan yakınanlara ezen ve ezilen ayrımını sunmuştur. Böylelikle geniş halk kitlelerini peşinden sürükleyebilmiştir. Bu bağlamda Şah tarafından direkt hedefe konması, yer yer hapse atılması ve nihayetinde sürgüne gönderilmesi onun ulusal bir lider olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

¹⁰ Detaylı bilgi için bkz. İsmail Safa Üstün, “Velayet-i Fakih”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/velayet-i-fakih> , E.T: 26.07.2021

2.5. Şah Karşıtı Görüş ve Örgütlenmeler

Şah'ın despot rejimi ve ABD ile yakın ilişkisi muhalefetin en büyük odağı olmuş; liberal, radikal İslamcı ve Marksist hareketlerin söylem ve eylemlerine yansımıştır. Burada Ali Şeriati'nin görüşlerine değinmekte fayda bulunmaktadır. Zira görüşleri toplumun devrime giden yolda mobilize olmasına hizmet etmiş, bazı örgütlenmelerin ideolojik temelini oluşturmuştur. Babası reform yanlısı bir din adamı olan Ali Şeriati aldığı dini eğitimin yanı sıra yurtdışında eğitim görmesi sebebiyle batı ideoloji ve kültürünü deneyimlemiş, görüşleri de bu doğrultuda şekillenmiştir. O, Marksizm ve devrim düşüncesini İran Şiiliği ile özdeşleştirmiş; Şiiliği, zalimler ve ezilenlerin mücadelesi olarak tasvir etmiştir. Bu noktada Ali Şeriati'nin Şiilik anlayışına da değinmekte fayda bulunmaktadır. Zira O'na göre gerçek Şiilik Ali'nin Şiası iken, uzak durulması gereken, hurafelerle dolu olan Safevi Şiasıdır (Lekzayi, 2019:159). Despot saray rejimine ve emperyalist güçlere karşı milli kültürün tesis edilmesi gerektiğini düşünmüştür. Ona göre milli kültürün tesis edileceği bir ulusal devrim ile birlikte yoksulluğun ve kapitalist düzenin ortadan kaldırılacağı, ekonominin modernleştirileceği, sınıfsız bir toplum yapısının tesis edileceği sosyal bir devrimi gerekli görmüştür (Burke, 1988: 292-295). Burada da en büyük rolün aydın sınıfına düştüğünü belirtmiştir. Şeriati, "İslami Rönesans, Reformasyon ve Aydınlanmanın" gerçekleştirilmesi adına ulema yerine aydın sınıfını daha yetkin görmüştür. Çünkü O'na göre ulemanın pasif ve apolitik yanı onun ideallerine ulaşmaya muktedir değildir. Ulemanın öteden beri resmi yönetim ve çarşı mensuplarıyla yürüttüğü politik ve sınıfsal ilişkiyi 'damışıklı dövüş' olarak görmüş, birbirlerinin çıkarlarına hizmet ettikleri yönünde eleştirmiştir (Abrahamian, 2008: 189-191).

Ali Şeriati'nin devrimin en önemli ideologlarından biri sayılmasının nedeni, onun özellikle imamet ve velayet hakkındaki görüşlerinin devrim sürecinde karşılık bulmasıdır. O kendi velayet düşüncesini "*Ben hakiki ve gerçekçi bir rehber istiyorum; yerde yaşayan, kendi cinsimden, insan olan bir rehber. Üstün bir insan istiyorum, insanüstü değil*" şeklinde aktarmıştır (Şeriati, 2018: 69-70). Bu düşünce, Velayet-i Fakih teorisinin geliştirilmesinde önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca onun tasavvurundaki imamet sistemi de, devrimin önemli söylemlerinden ezilenler vurgusu çerçevesindedir. O, sömüren ve zulmeden tiranlığın eziyet ettiği halkı koruyup kollayacak bir imamet sistemi hayal etmiştir (Şeriati, 2018: 74).

1965 yılında Ayetullah Mutahhari tarafından kurulan Hüseyiniye-yi İrşad Topluluğuna katılarak dersler vermiş, görüşleri paylaştığı kitleler üzerinde etki etmiştir. Daneshvar, ulemanın yaptığıının aksine Şeriatî'nin İmam Hüseyin'in nasıl şehit edildiği değil, onu şehadetinin ne sebeple bugün için bir ders niteliği taşıdığını aktardığını belirterek, bu örnekten hareketle ulemanın başaramadığı kadar genci camiye çekmeyi başardığını ifade etmiştir (Daneshvar, 1996: 85). Şeriatî ve dolayısıyla Hüseyiniye-yi Erşad Topluluğu yer yer Vahhabi, komünist hatta SAVAK iş birliği olmakla suçlanmış, fakat rejim muhafazakâr ulemanın gücünü zayıflatabileceği düşüncesiyle, topluluk politize olana dek faaliyetlerine göz yummuştur. Ne var ki 1972 yılında topluluğun resmi olarak kapatılmasının ardından Şeriatî tutuklanmıştır (Jahanbakhsh, 2001: 63). Devrim sürecinde herkesin dilinde dolaşan “*Her Yer Kerbela, Her Gün Aşura, Her Ay Muharrem*” sloganında sahibi Ali Şeriatî, ortaya koyduğu görüşleri ile devrimin ideoloğu olarak kabul edilmektedir.

Şah'ın baskıcı politikalarının toplumda yaratmış olduğu hoşnutsuzluk neticesinde, hali hazırda mevcut olan muhalif grupların yanı sıra yeni oluşumlar da ortaya çıkmıştır. Örneğin, Mehdi Bezirgan ve Ayetullah Telaqani gibi Musaddık ve Ulusal Cephe destekçilerinin temsil ettiği İran Özgürlük Hareketi buna örnektir. Hareket, Batı bilimi ve İslam dini arasında bir senteze ulaşmayı hedeflemiş, bu doğrultuda demokrasi, eşitlik ve özgürlük gibi terimlerle İslami kurallar arasında bağ kurmaya çalışmıştır. Hareketin manifestosunda İslami kimlik, anayasaya ve demokratik yönetime bağlılık vurgusu yapılmıştır. 1963 ayaklanmasında Taliqani ve Bazirgan tutuklanarak on yıl hapis cezasına çarptırılmıştır (Jahanbakhsh, 2001: 94). Ali Şeriatî'nin görüşlerinden oldukça etkilenen bu gruba mensup bir kesim, Ak Devrim'in ilanı sonrası Şah'a karşı mücadelenin siyasal düzlemde yürütülemeyeceğini savunarak silahlı mücadelenin gerekli olduğu düşüncesiyle Halkın Mücahidleri Örgütü'nü kurmuştur. Örgüt, özellikle 1970'li yıllarda gerçekleştirdiği bir dizi bombalı eylem ve suikastle tanınmıştır (Koç, 2019: 8).

Halkın Fedaileri Örgütü de Şah karşıtı muhalefetin önemli gruplarından biridir. Şubat 1971'de bir grup gerillanın Siahkal'da bir jandarma karakoluna saldırması, paramiliter bir grubun böylesi bir eyleme cüret edebilmiş olması devletin kırılma noktasını göstermiştir. (Boroujerdi, 2001: 64-65). Bu özgüven ile TUDEH'in faaliyetlerini pasif olarak nitelendiren, Sovyetlere bağımlılığını eleştiren ve silahlı direnişe geçilmesi gerektiğini düşünen bir kesim TUDEH'ten ayrılarak Halkın Fedaileri Örgütü'nü kurmuştur. Bu Marksist gerilla hareket Pehlevi Hanedanlığını ortadan kaldırmayı ve emperyalizm ile

mücadele etmeyi amaçlamış bu doğrultuda bombalı eylemler, suikastlar ve soygunlar gerçekleştirerek Şah'ı ve dolayısıyla yönetimini yıpratmıştır.

2.6. Şah'ın Artan Özgüveni ve Otokrasi Sorunu

1970'li yıllar Şah'ın kendisine özgüveninin iyice arttığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira İngiltere'nin Basra Körfezi'nden çekilmesi ile ortaya çıkan güç boşluğu Şah yönetimi tarafından doldurulmuş, İran bölgede etkin bir güç haline gelmiş; Petrol İhraç Eden Ülkeler (OPEC) ve Bağdat Paketi'nde etkisini arttırmıştır. 1973 Petrol Krizi'nin İran'ın petrol kaynaklı gelirini ikiye katlaması ülke ekonomisini güçlendirmiştir. Soğuk Savaş konjonktüründe İran, Nixon Doktrini ile birlikte, ABD'nin ortağı olmasının yanı sıra Basra Körfezi'nin güvenlik ve istikrarını sağlamak adına özerk bir aktör olarak gücünü Zagros Dağları'ndan Bengal Körfezi'ne kadar yansıtmıştır (Alvandi, 2018: 179). Bu sayede ABD'nin Ortadoğu politikasındaki yerini iyice sağlamlaştırmıştır. Axworthy'nin deyişi ile *“artık şamar oğlanından ziyade ortak olarak”* değerlendirilmiştir (Axworthy, 2020: 121). Artan petrol gelirlerinin katkısı ile ABD'den çok sayıda askeri teçhizat alımı yapmış, temin edilen gelişmiş silah ve ekipmanlar ile İran *“1975'te Basra Körfezi'nin en geniş donanmasına, Batı Asya'daki en büyük hava kuvvetlerine ve dünyanın en büyük beşinci ordusuna”* sahip olmuştur (Abrahamian, 2018: 164).

1971 yılında Şah, İran'da monarşinin 2500. Yıldönümü dolayısıyla, hiçbir masraftan kaçılmadan düzenlenen görkemli tören ile birçok devlet başkanına ev sahipliği yaparak gövde gösterisi yapmıştır. Fakat buradaki asıl amacının iç politika kaygısından ileri geldiğini belirtmek gerekir. İran toplumunda yükselen Batı karşıtlığı, Şah'ı yeni arayışlara itmiştir. Şah çözümü kimlik ve kültürü ön plana çıkarmakta görmüştür (Shakibi, 2016: 9). Yeniden formüle edilen Aryenizm çerçevesinde gerçekleştirilen bu tören, Şah'ın kendisini Pers İmparatorluğu kurucusu Kiros'la ilişkilendirme çabasının bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Şah konuşmasında, *“Kiros! Büyük Kral, Krallar Kralı, soyluların en soylusu, İran ve dünya tarihinin kahramanı! Huzur içinde yat, çünkü biz uyumuyoruz ve daima uyanık kalacağız”* ifadelerine yer verirken, kendisini varis ilan ederek eski hükümdar ve hanedanlar ile arasında bağ kurup, iktidarını pekiştirmeye çalışmıştır (Garthwaite, 2011: 230). Aynı yıl Şah “Büyük Medeniyet” ismiyle İran için yeni bir vizyon ortaya koymuştur. Bu vizyon ile İran'ın sadece bölgesel bir güç değil, ekonomik alandaki muazzam gelişme sayesinde dünya gücü olacağını iddia etmiştir (Guerro, 2016: 18). Ayrıca ekonomik büyüme vurgusu ile İranlıların yaşam kalitesinin birkaç yıl içerisinde Avrupa standartlarına

ulaşacağını ifade etmiştir (Alvandi, 2018: 179). Burada Büyük Medeniyet'ten kastedilen Aryen Medeniyeti olmakla birlikte Batıya karşı üstünlük iddiası içermektedir. Şah, ABD'nin Vietnam yenilgisini Batı medeniyetinin bir başarısızlığı olarak sunarak Aryenizmi yüceltmıştır (Shakibi, 2016: 14).

Şah'ın özgüvenini arttıran bir diğer husus Şattularap su yolunun kime ait olduğuna dair süre gelen ihtilafın İran lehine sonuçlanmış olmasıdır. Kürt lider Mesut Barzani'nin liderliğinde Irak'ın kuzeyinde gerçekleşen ayaklanmaya destek veren Şah, bu yol ile Saddam Hüseyin'i anlaşma yapmaya mecbur bırakmıştır. Cezayir Anlaşması'nın sonuçlarından biri Şii hacıların Irak'ta bulunan Necef ve Kerbela gibi kutsal yerleri ziyaret etmelerine olanak sağlamış olmasıdır. Bu durum Irak'ta sürgünde bulunan Humeyni'nin ses kayıtlarının İran'a girişini kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla ilk başta söz konusu anlaşma Şah için bir başarı öyküsü iken, sonucunda Humeyni'nin sürgün edildikten sonra artan popülaritesine hizmet etmiş, onun görüşlerinden etkilenen kitlelere ulaşmasını kolaylaştırmıştır (Axworthy, 2020: 124). Cezayir'in arabuluculuğunda 1975 yılında imzalanan anlaşma ile ihtilaf sonlanmış, fakat 1980-1988 İran- Irak Savaşı'nın çıkış nedenlerinden biri olarak tekrar gün yüzüne çıkmıştır.

2.6.1. Tek Parti Dönemi

Samuel Huntington sosyal alandaki modernleşmenin siyasal alanda istikrarsızlığı beraberinde getirdiğini iddia etmiştir. Ona göre olması muhtemel bir ayaklanma veya devrimin önlenmesi ancak emirlerin aşağı, taleplerin yukarı iletileceği tek partili sistemle mümkün olacaktır (Huntington, 1968: 77). Bu görüşten hareketle, Şah 1975 yılında mevcut olan iki partiyi dağıtmış, Diriliş Partisi'nin kuruluşunu ilan etmiştir. O İran'ın tek partili sistemle idare edileceğini açıklarken, SAVAK ise Şah'ın "Vatanım için Yaptıklarım" adı ile yayınlanan ve içeriğinde çok partili sistemlerin övüldüğü anı kitabını toplamaya koyulmuştur (Abrahamian, 2018: 196). Şah'ın düşüncesindeki bu dönüşümün hem iç siyasi koşullar hem de dış ilişkiler çerçevesinde düşünmek gerekmektedir.

Muhammed Rıza Şah, oy vermeyi ve Diriliş Partisi'ne katılımı vatandaşlık görevi olarak sunmuş; karşı gelenlerin komünistlikle itham edileceğini, hainlikle suçlanacağını belirterek ya sürgün ya da hapis cezası uygulanacağını açıklamıştır (Avery, 1991: 311). Bu doğrultuda üye sayısının artırılması için çeşitli kampanyalar yürütülmüş, 1975 yılında yapılan meclis seçimlerinde oy kullanmaya gidenlerin sayısı yedi milyona ulaşmıştır

(Abrahamian, 2018: 197). Rejim tek parti sistemini yerleştirerek o zamana dek direkt olarak müdahale etmekten imtina ettiği geleneksel aktörler olan arşı ve ulemayı denetlemeye başlamıştır.

İran’da yüzyıllar boyunca devlet müdahalesinden göreceli özerk bir konuma sahip olmuş çarşıya hükümetin baskı yoluyla isteklerini dikte etmesi oldukça tehlikeli grlmştir. Ayrıca Tütün İsyanı’nda halkı mobilize etme gücünü kanıtladığından hükümet baskı yapmak konusunda çekimser kalmıştır. arşılıların aralarında tesis ettiği ağlar sayesinde, bir arşı mensubunun hedef alınmasının diğer mensupları kışkırtacağı düşüncesiyle müdahale etmek rasyonel bir seçenek olarak değerlendirilmemiştir. Ayrıca ekonominin istikrarı için arşı esnafının memnuniyeti ve üretmeye devam etmesi önemli grlmştir. Müdahaleyi güçleştiren tüm bu sebepler 1975 yılı itibari ile işlevselliğini yitirmiş, şah çarşıya meydan okumuştur (Mazaheri, 2006: 403).

Diriliş Partisi ilk olarak çarşılarda nüfuzunu şubeler açarak arttırmaya çalışmış, sonrasında özerk loncaları dağıtarak Lonca Odalarını kurmuştur. Ynetimlerini ise saray ile iyi ilişkileri olan iş adamlarına vermiştir (Abrahamian, 2018: 198). 1975 yılı sonlarında ülkenin enflasyonla yüzleşmesinden arşıyı sorumlu tutan şah, fiyat kontrolleri ile birlikte vurgunculuğa karşı kampanya başlatmıştır. Sahaya sürülen SAVAK, teftiş kisvesi altında birçok arşı esnafına ceza kesmiş, dava açmış, hapis cezası vermiştir. 1976 yılında petrol gelirlerinin azalması, çarşıya daha fazla vergi yüklenmesiyle sonuçlanmıştır. Bu bağlamda güçsüzleşen arşı ekonomik özerkliğini kaybederken politik arenadan da soyutlanmaya başlamıştır (Parsa, 2000: 215).

Diriliş Partisi şah’a siyasi lider olmanın yanı sıra manevi bir lider olma vasfını yükleyerek ulema sınıfını yok saymıştır. şah, İran’ın Hicret ile başlayan İslami takvimini, Ahameniş hükümdarı Kiros’un saltanatını başlangıç kabul eden kraliyet takvimi ile değiştirmiştir (Azimi, 2008: 200). Din eğitimine müdahale etmiş, dini kitapların yayınlanmasını kontrol altına almaya çalışmıştır. Ulemanın ekonomik gücünün ana dayanağı olan vakıflarını denetlemek adına bir tür kontrol mekanizması olarak müfettişler görevlendirmiştir. Ayrıca ulemanın en çok tepki gösterdiği alanlardan biri olan kadın hakları hususunda evlilik yaşının yükseltilmesi, kürtaj izni, boşanma hakkı tanınması gibi birtakım yenilikler getirmiştir. şeriata aykırı olduğu düşünülen bu hususlar ulemanın tepkisini arttırdığı gibi rejimle doğrudan karşı karşıya gelmesinin ana sebeplerinden birisini oluşturmuştur (Abrahamian, 2018: 199-200).

Ulemanın partiye olan tepkisi ise retorik olarak anayasaya aykırı olduğu ve İslami değerlere ters düştüğü iddiaları üzerinden şekillenmiştir. Bu doğrultuda hazırlanan fetvalar sonrası Fevziye Medresesi kapatılmış, öğrencilerinin bir kısmı orduya alınmıştır. Humeyni'nin partiyi ve parti üyeliğini haram olarak nitelendirmesi sonrası onunla ilişkili birçok din adamı SAVAK tarafından tutuklanmıştır. Çarşı ve ulema sınıfının Diriliş Partisi aracılığı ile güçsüzleştirilmesi, aralarındaki geleneksel ittifakın yeniden canlanmasına vesile olmuştur (Cleveland, 2008: 468). Diriliş Partisi bir siyasi katılım platformundan ziyade Şah'ın sözünün geçtiği yapay bir oluşum olarak değerlendirilmiştir. Bu durum, siyasal alandan soyutlanan kesimlerde öfke yaratan, rejim karşıtlığını besleyen ve devrime giden süreci hızlandıran bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Guerro, 2016: 18).

2.7. İslam Devrimi

İslam Devrimine giden süreç ele alındığında tek bir unsurun devrime neden olduğunu söylemek mümkün değildir. İslam Devrimi birçok siyasal, ekonomik, kültürel ve dinsel faktörün birleşimi ile doyum noktasına ulaştığı an gerçekleşmiştir. Musaddık Darbesi ile Şah'ın meşruiyetini kaybetmesiyle başlayan süreçte, Ak Devrimin ilanı ile halkın siyasal, toplumsal ve ekonomik alanda beklentilerinin karşılanmaması, aksine Şah'ın Batılılaşma söylemleri ile otokrat eylemlerinin arasında sıkışıp kalması öfke yaratmıştır. Bu sayede Şah karşıtı muhalefet -idealleri her ne olursa olsun – Şah'a karşı birlik olmuştur. Şah'ın, ABD ile tesis edilen yakın ilişkinin yarattığı yabancı düşmanlığının da etkisi ile ulusal bir liderden çok ülkesinin sömürülmesine göz yuman hatta aracılık eden bir yönetici olarak görülmesine neden olmuştur. Özellikle ekonomik alanda petrol gelirlerinin İran ekonomisini ayakta tutacak alanlarda kullanılmayıp askeri alanda kullanılması, adaletsiz gelir dağılımı ile zengin fakir arasındaki uçurumun derinleşmesi, yatırımların Tahran ve çevresine yoğunlaşmasından kaynaklı göç ile beraber çarpık kentleşmenin yarattığı altyapı sorunları gibi faktörler Şah'a karşı muhalefeti arttırmıştır. Muhammed Hüseyin Panahi, devrim sürecinde sıklıkla kullanılan 4153 adet sloganı incelemesi sonucunda, devrimi destekleyenlerin genelinin daha iyi ekonomik koşullar talep ettiğini tespit etmiştir (Jalaeipour, 2006: 210). Buna karşın Şah ve çevresinin eşsiz serveti ve lüks yaşamları da saray ve toplum arasındaki bağın tamamen kopmasına neden olmuştur (Gündoğan, 2011: 28-29). Bu açıdan bakıldığında Şah'ın toplumu siyasal alanın dışına itmesi, SAVAK aracılığı ile boyun eğmeye zorlaması, İran'ın geleneksel aktörlerine her fırsatta meydan

okuması ve bastırılmış her kesimin zaman içerisinde radikalleşerek daha büyük bir öfkeyle ortaya çıkması Şah'ın ve hanedanlığının sonunu getirmiştir.

Bu noktada Alvandi'nin sorguladığı husus ayrıca önem arz etmektedir: “*Neden 1953'te Eisenhower'ın Şah'ı kurtardığı gibi Carter İslam Devrimi sürecinde Şah'ı kurtaramamıştır?*” Alvandi cevabı İran-ABD ilişkilerindeki değişen dinamikte aramıştır. Zira 1970'lerin sonunda Şah'ın artan petrol gelirlerini müsrifçe harcaması, tek parti yönetimini getirmesi gibi aldığı yanlış kararlar Şah'ın imajını sarsmış, Şah “*megolaman bir diktatör*” olarak görülmeye başlanmıştır (Alvandi, 2018: 178-179). Şah, Carter başkan oluncaya dek yedi ABD başkanı ile ilişkileri yürütmüş fakat Carter'ın gelişi endişe yaratmıştır. İran'da yaşanan ekonomik kriz, Şah karşıtı muhalefetin güçlenmesi, Şah'ın sağlık sorunları gibi birçok faktör bu endişeyi beslemiştir. Carter yönetiminin dış politikada insan hakları vurgusu ve askeri ekipman satışı hususundaki sorgulayıcı tavrı Şah'ın Washington karşısında kendisini açık hedef olarak görmesine neden olmuştur (Guerro, 2016: 26-27).

İran'daki keyfi, toplu tutuklamalar ve işkence iddialarının dünya kamuoyunda yer aldığı böylesi bir dönemde Carter'ın seçim kampanyasında insan haklarına vurgu yapması, Şah'ı belirli alanlarda gevşemeye mecbur bırakmıştır. Kızıl Haç'ın hapisanelere girişine izin verilmesi, diğerlerine nazaran daha az tehlikeli olduğu değerlendirilen siyasi tutukluların affedilmesi, sivillerin kendilerinin seçtiği avukatlar aracılığı ile açık mahkemelerde yargılanması gibi yenilikler Şah'ın otoritesinde boşluklar oluşturmuştur (Uluslararası Af Örgütü, 1974-75 Yıllık Raporu, 128-129). Patlamaya hazır bir volkan gibi bekleyen toplumun devletin zorlayıcı gücü karşısında sindirilmiş her kesimi bu boşlukların yaratmış olduğu fırsatla sesini duyurmaya başlamıştır (Abrahamian, 2018: 206).

Tüm bu gelişmeler sırasında 7 Ocak 1978'de rejimin resmî gazetesi Ettelaat'ta “Kara ve Kızıl Emperyalizm” başlığı ile yayınlanan makalede Humeyni direkt olarak hedefe alınmıştır. Makalede Humeyni'nin Şah'a karşı İngilizler ve komünistlerle iş birliği yaptığı, büyükbabasının Hindistan'da doğduğu vurgulanarak aslında Humeyni'nin Hindu olduğu ve buna ek olarak eşcinsel olduğu iddia edilmiştir. Ayrıca şairane yönüne dikkat çekilerek din adamı imajını sarsmak amaçlanmıştır (Axworthy, 2020: 134-135). Bu makale, Humeyni'nin çoğunluğunu medrese öğrencilerinin oluşturduğu takipçilerinde büyük öfke yaratmış, ertesi gün Kum'da protesto gösterileri düzenlenmiştir. Güvenlik güçlerinin sert müdahalesi ile çok sayıda öğrenci hayatını kaybetmiştir. Vefat edenleri anmak için Tebriz'de düzenlenen törene

de güvenlik güçleri tarafından müdahale edilmiş, birçok ölü ve yaralı olduğu kayda geçmiştir.

Yaşanan olaylar adeta domino etkisiyle İran'ın çeşitli bölgelerine yayılmıştır. 11 Ağustos'ta İsfahan'da düzenlenen gösterileri takiben 16 Ağustos'ta ulema etkisinin yoğun olarak hissedildiği Tahran çarşısında kepenkler indirilmiştir. 19 Ağustos'ta çoğunlukla işçi sınıfının ikamet ettiği petrol merkezi Abadan şehrinde organize edilen gösteriler güvenlik güçleri tarafından dağıtıldıktan sonra, akşam saatlerinde Rex Sineması kundaklanmış, o sırada içeride bulunan 377 kişi hayatını kaybetmiştir. Yetkililer yangının 4 saatte söndürüldüğünü aktarırken, kaçışları engellemek için dış kapıların kilitlendiği ve sinemanın dört bir yandan sistemli bir şekilde ateşe verildiği tespit edilmiştir (Kılavuz, 2020: 204). Faillerin kim olduğuna yönelik karşılıklı suçlamalar gündeme gelse de halk faturayı Şah'a kesmiştir. Neticede yıllardır süregelen güvensizlik Şah'a pahalıya mal olmuştur (Abrahamian, 2018: 208). Şah 27 Ağustos'ta bir politik manevra ile Başbakan Cemşid Amuzegar'ı azlederek, yerine eski politikacı ve ılımlı olarak tanınan, aynı zamanda ulema ile yakın ilişki içerisinde olan Cafer Şerif İmami'yi getirerek tahtını korumaya çalışmıştır. Şah'ın dini meselelere öncelik vermesini istediği İmami, ilk olarak takvimi Hicri takvime döndürmüştür (Dabashi, 2008: 174).

8 Eylül günü Şah'ın sıkıyönetim ilan etmesi ile birlikte muhalif liderlerin tutuklanması emredilmiş ve protestolar yasaklanmıştır. Jale Meydanında toplanan kitlelerin ihtarlarına karşı gelmesi sonucu güvenlik güçleri ateş açmış, meydan poligona dönüşmüştür. "Kara Cuma" olarak adlandırılan bu hadise ile ipler kopmuş, uzlaşma ihtimali ortadan kalkmıştır (Abrahamian, 2018: 209).

31 Ekim 1978'de petrol işçilerinin greve gitmesi ve petrol üretiminin durması, İran ekonomisinin temel taşı petrol gelirlerini tehlikeye sokmuştur. 1973-1978 yılları arasında yıllık ortalama yirmi üç grev kayda geçerken, sadece 78 Ekim'inde gerçekleşen grev sayısı otuz sekiz olarak belirtilmiştir. İşçiler ekonomik taleplerine ek olarak sıkıyönetimin kaldırılması, siyasi mahkumların tahliye edilmesi ve SAVAK'ın dağıtılması yönündeki taleplerini iletirken, Kasım ayı başına gelindiğinde ülkenin önemli bir kısmı greve gitmiştir. Bu süreçte aktivist öğrenciler ise sokaklarda şah karşıtı eylemlerini sürdürmüşlerdir (Axworthy, 2020: 147).

5 Kasım 1978'de İmami'nin görevden çekilmesi ile birlikte yerine Silahlı Kuvvetler Başkanı General Gulam Rıza Azhari'nin getirilmesi tek seçenek olarak görülmüştür. Azhari, göreve gelir gelmez sokağa çıkma yasağı getirerek protestoların önünü almayı hedeflemiştir. Humeyni askeri idarenin yeni bir hadise olmadığını, Şah yönetiminin askeri idareden farksız olduğunu belirtmiştir (Zengin, 1991: 68). Dabashi'nin deyişiyle “*General Azhari bir havuç ve sopa politikası dönemi daha başlatmıştı. Humeyni ise havucu da sopayı da çiğneyip tükürdü*”. (Dabashi, 2008: 176). O, artık tek emri ile İran'ın her köşesinde gösteri organize edebilen, devrimin her kesim tarafından kabul gören lideri olmuştur.

Şah'a karşıt muhalefet tek vücut olarak harekete destek verirken, işler sarp sardığında sırtını uzun süredir yasladığı ABD'den medet ummuş, fakat Carter'ın insan hakları vurgusu gibi seçim kampanyasında vurguladığı hususlar onu köşeye sıkıştırmış, açıktan adım atmasını engellemiştir. 1978 Nisan'ında Şah, ABD güçlerinin Avrupa'daki komutanı General Robert Huyser'i durum değerlendirmesi için Tahran'a çağırmış, fakat Carter'ın arada kalmışlığının yarattığı çelişki net bir sonuca ulaşmayı engellemiştir (Dabashi, 2008: 173). Carter'ın 7 Aralık günü yaptığı açıklamasında Şah'ın geleceğinin İran halkının iradesine bağlı olduğunu açıklaması (Dabashi, 2008: 176) ve Huyser'in anı kitabında Amerika Savunma Bakanının askeri darbe planlanması yönünde emir verdiğini bu doğrultuda üst düzey generaller ile irtibata geçtiğini aktarması birlikte düşünüldüğünde Carter'ın kafa karışıklığı daha iyi anlaşılacaktır (Said, 1991: 21).

Ne yapılacağı konusunda fikir ayrılıklarının gözlemlendiği bir diğer alan Şah'ın büyük bir özveri ve emekle üzerinde çalıştığı muazzam ordusu olmuştur. Genel Kurmay Başkanı Karabagi'nin önderliğinde toplanan Ordu Konseyi toplantılarında üst düzey askeri personelin durum değerlendirmesi esnasındaki söylemlerinden anlaşılacağı üzere nasıl hareket edilmesi gerektiği hususunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Neticede kendilerini, monarşiyi korumak için binlerce vatandaşa ateş açmaları gereken bir konumda bulmuşlardır. Genel Kurmay Başkanı Karabagi, göstericilere karşı askeri operasyon düzenlenmesinin mevcut koşullarda mümkün olmadığını ayrıca maslahata da ters düştüğünü belirtmiştir. General Masumi Naini de destekler biçimde maslahata göre bir askerin yalnızca kendisini savunmada, binaların tahribini önlemede, yağmaya engel olmada silah kullanabileceğini, yürüyüş yapan, slogan atan kitlelere ateş açılmayacağını vurgulamıştır (Said, 1991: 112). Diğer yandan General Muhakkiki “*hain bir halkla karşı karşıyayız*” diyerek hemen müdahale edilmesi gerektiğine, aksi durumda ellerinde buldukları kimi avantajları

kaybedeceklerine dair görüş bildirmiştir (Said, 1991: 153). Kara Kuvvetlerinde görevli komutan General Sanei, Şah'ın ülkeden ayrıldığı günü işaret ederek en kötü senaryoya hazırlanılması gerektiğini ifade etmiş, muhalefet liderlerinin tutuklanmasını, elektrik, yakıt ve bütün kitle iletişim araçlarının kontrol altına alınmasını önermiştir. Bunlarinsa silah zoruyla mümkün olacağını savunmuştur (Said, 1991: 87-88). SAVAK lideri Mukaddem fikir ayrılıklarının yerini vahdet ve birliğe bırakması gerektiğini ifade etmiş aksi takdirde ordunun varlığının tehlikeye gireceğini savunmuştur (Said, 1991: 65). Bu fikir ayrılıklarının sebebi, Şah'ın o zamana dek ordu üzerindeki yönetimi tek elden idare etmiş olmasıdır. Zira ordu Şah'ın ülkeyi terk ettiği durumda tek başına karar alacak ve uygulamaya koyabilecek yetenekten yoksundur (Huyser, 1986: 48). Açıklandığı üzere, ordunun general kadrosu büyük ölçüde Şah'a ve saltanatına sadık bir duruş sergilerken, düşük rütbeliler ve askerlerde aynı sadakat görülmemiştir. Emirlerle karşı gelindiği haberleri yayılırken, General Naini subayların ceplerinde Humeyni'nin resimlerini taşıdıklarını aktarmıştır (Said, 1991: 23).

Ordudaki belirsizlik devam ederken Humeyni, ordu müdahalesi savurmak mümkünse kendi tarafına çekmek amacıyla demeçler ve vaazlar vermiştir. Bir konuşmasında, *“Orduya göğüslerinden değil, kalplerinden saldırın, size ateş açsalar ve öldürseler de askerlerin kalplerine başvurmalısınız. Bırakın 5 bin 10 bin 20 bin kişi öldürsünler. Onlar bizim kardeşimizdir ve onları hoş karşılamalıyız. Onlar kanın kılıçtan daha güçlü olduğunu ispatlayacağız”* diyerek psikolojik bir savaş başlatmıştır (Heykel, 1988: 198). Humeyni'nin çağruları sonuç vermiş, göstericilerin askerlerin silahlarının namlularına gül yerleştirdiği fotoğraflar basında yer almıştır (Takeyh, 2021:235). Ayrıca askerlerde de karşılık bulan bu çağrılar neticesinde ordudan kaçıp saf değiştirenler olmuştur. Ordu Konseyi toplantısında bir generalin *“Benim nöbetçim vardı, ama kapım kapalıydı. Nöbetçinin korkusundan odamda oturamayıp çalışamadıktan sonra paşam! Memleket nasıl idare edilir?”* (Said, 1991: 28) sözleri askerlerin güvenilmez olarak değerlendirildiğinin bir göstergesidir.

31 Aralık günü Şahpur Bahtiyar yeni hükümeti kurma görevini üstlenmiş, ülkedeki tansiyonun düşmesi için sıkıyönetimin kaldırılacağı, serbest seçimlerin yapılacağı, SAVAK'ın dağıtılacağı, siyasi mahkumların salınacağı ve hatta Humeyni'nin ülkeye dönebileceğine yönelik vaatlerde bulunmuştur (Axworthy, 2020: 160). Lakin Humeyni Şah tarafından atandığı gerekçesi ile Bahtiyar'ın meşru olmadığını açıklamıştır. Şah, Bahtiyar göreve yerleştikten sonra 16 Ocak günü İran'ı terk etmiştir. Bu haberin yayılmasıyla İran

halkı kutlama yapmak için sokağa dökülmüştür (Axworthy, 2020:164). 19 Ocak günü bir milyondan fazla kişinin bir araya geldiği Tahran’da, saltanatın düşürüldüğü ve yerine İslami bir cumhuriyet istendiğine dair bir bildiri okunmuştur (Fekri, 2011:182).

20 Ocak’ta yayınlanan bildirisinde Tahran’a döneceğinin sinyallerini veren Humeyni’nin bu adımı endişe yaratmıştır. Zira Karabagi, komutanlar konseyi toplantısında Başbakan Bahtiyar’ın Humeyni’nin dönmemesi için elinden geleni yapacağını, eğer bir İranlı olarak dönecekse bunun bir sorun teşkil etmediğini ama İslam Cumhuriyetini kurmak ve bu yöndeki çalışmalarını sürdürmek için gelecekse bunun kabul edilemez olduğunu ifade ettiğini aktarmıştır (Said, 1991: 133). Daha önceden Humeyni’nin dönebileceğini vaat eden Bahtiyar, havaalanını kapatma kararı almış, kararı uygulayan askeri birlikler ile halk arasında çatışmalar yaşanmıştır. Havaalanının tekrar açılması ile Humeyni 1 Şubat günü Tahran’a dönmüştür. 13 yıl süren sürgünün ardından Humeyni Tahran’a indiğinde coşkulu bir kalabalık tarafından karşılanmıştır.

Humeyni 5 Şubat günü liberal demokrat Mehdi Bezirgan’ı geçici hükümetin Başbakanı olarak atayarak, ülkede çift başlı bir yönetim süreci başlatmıştır. Mehdi Bezirgan’ın seçilmesi Humeyni’nin iktidara giden yolunda stratejik bir hamle olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira O kendisini uzunca bir süre demokratik bir yönetim yanlısı olarak sunmuştur. Onun yönetim tasarrufunda Şah tümüyle sistem dışına itilmiş, din adamlarının konumu güçlendirilmiştir. Farklı görüş ve ideolojilere mensup kişilerin bir araya geldiği devrimci hareketin başarıya ulaşmasından sonra 1906 Anayasası sürecinde olduğu gibi ulema ve özelde Humeyni’nin geri planda kalacağı düşünülmüştür. Bezirgan’ın atanması da bu düşüncüyü tasdiklemiştir. Ayrıca yeni siyasi topluluklar kurulmuş, yeni gazeteler yayım hayatına başlamıştır (Axworthy, 2020: 183). Fakat beklenenin aksine Humeyni geri planda kalmamış, devrim sonrası siyasetin merkezine kendini konumlandırmıştır. Dabashi bu hususta “*olmasını dilediğimiz şey konusunda yeterince düşünüp taşınmamış olduğumuzu, ancak o şey gerçekleştiğinde anlayabildik*” demiştir (Dabashi, 2007:152).

8 Şubat tarihinde Halkın Mücahidleri ve Halkın Fedailerini tarafından desteklenen hava harp okulu öğrencilerinin üniformaları ile birlikte Humeyni ve Bezirgan başkanlığındaki hükümete desteklerini iletmesi Şah rejimine indirilen son darbe olmuştur. Öğrencilerin Saray Muhafızlarıyla girdiği çatışma, Karabagi’nin daha fazla kan dökülmemesi için ordunun tarafsızlığını ilan etmesiyle son bulmuştur (Axworthy, 2020: 19).

11 Şubat günü Tahran Radyosu'nda "*Burası İran'ın sesi, gerçek İran'ın sesi, İslam Devrimi'nin sesi*" anonsu yapılırken devrimin zafer günü olarak tarihe geçmiştir. (Abrahamian, 2008:212).

3. BÖLÜM

3. İSLAM DEVRİMİ MUHAFIZLARI ORDUSUNUN İRAN SİYASETİNDEKİ KONUMU VE ETKİNLİĞİ

3.1. Dini Lider Humeyni Dönemi (1979-1989)

3.1.1. Devrim Sonrası İran'da Değişim ve Dönüşüm

Humeyni, İran'a dönmeden evvel Paris'te görüştüğü başta Beni Sadr olmak üzere liberal milliyetçi kesimde demokratik bir yönetimden yana olduğu izlenimini yaratmıştır. Din adamlarının konumunun güçlendirildiği demokratik bir yönetim sunmuştur. Bu durum, Humeyni döndükten sonra kendisinin geri planda kalacağı ve yönetimi seküler siyasetçilere bırakacağı imajını yaratmıştır. Liberal demokrat Mehdi Bezirgan'ın başbakan olarak atanması da bu görüşü desteklemiştir (Axworthy, 2020: 183). Lakin beklenenin aksine Humeyni, devrim sürecinde Devrim Konseyi ve selefi İslami Cumhuriyet Partisi'ni geçici hükümete alternatif olarak oluşturarak, çift başlı bir yönetim şekli yaratmıştır. Yargılamaları denetlemek üzere kurulan Devrim Mahkemeleri'nin ve cuma imamlarının denetlenmesini mümkün kılan Merkez Cami Bürosu'nun oluşturulması da yaratmaya çalıştığı gölge devleti pekiştirmiştir. Bu noktada, Bezirgan'ın *"Elime bir bıçak tutuşturdular ama bu bıçağın yalnızca sapı bende. Keskin ucuyca başkalarının elinde"* ifadeleri durumu özetler niteliktedir (Abrahamian, 2008: 212-213). Bu doğrultuda geçici hükümetin Humeyni'ye ve tevhide ulemaya yeni rejiminin güçlenebilmesi hususunda zaman kazandırdığı söylenebilir (Asaf, 2011: 238).

Humeyni ve Bezirgan arasındaki ilk çatışma, İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasına yönelik yapılacak referandum hususunda yaşanmıştır. Bezirgan, "Demokratik İslam Cumhuriyeti" seçeneğinin de eklenmesini savunurken Humeyni, demokrasinin Batılılara ait bir terim olduğu belirterek reddetmiş, İslam'ın yanına başka bir kelime kullanımını hazin olarak nitelendirmiştir. 1 Nisan günü gerçekleştirilen referandum için yirmi milyon seçmen oy vermiş, yüzde 99 oyla İslam Cumhuriyeti kabul edilmiştir (Abrahamian, 2008: 213). Dabashi, dönemin atmosferinde İslam Cumhuriyeti'ne karşı çıkmanın, şahlığa razı algısını yarattığından kabul oranının bu denli yüksek olduğunu ifade etmiştir. O, bu durumu açıklarken ünlü bir deyiş olan *"Ali'ye olan aşkımdan değil, Muaviye'ye olan nefretimizden"* ifadelerini kullanmıştır (Dabashi, 2008: 179).

Bir sonraki tartışma konusu anayasa taslağının hazırlanması sürecinde yaşanmıştır. Humeyni'nin yasallaştırmakta kararlı olduğu velayet-i fakih teorisi kapsamında hazırlanan taslak ile Bezirgan'ın demokratik bir yönetim öngören anayasa talebi tekrar karşı karşıya gelmiştir. Hazırlanan taslak anayasa ile Humeyni'ye “*şahların bile hayal edemediği*” kadar geniş yetkiler tahsis edilmiştir (Abrahamian, 2008: 215). Dini Rehber, Cumhurbaşkanı adaylarını inceleme, gerektiğinde azletme, savaşa ve barışa karar verme, kritik kurumların üst kademesini atama, politikaların uygulanmasını sağlama, yasama, yürütme ve yargı arasında arabulucuk yapma gibi birçok yetkiye ek olarak kanun tasarılarının İslam'a uygunluğunu değerlendiren Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin on iki üyesinden altı üyesini atama hakkına sahip olmuştur. Dolayısıyla bu durum Meclis faaliyetlerine doğrudan müdahale etmesini mümkün kılmıştır (Abrahamian, 2008: 214-215).

Devrimin korunması ve sürdürülmesi amacıyla yeni kurumlar oluşturulmuş, Şah'tan kalma yapıların kimi tümünden yok edilirken, bir kısmı da yeni rejimin idealleri doğrultusunda dönüştürülmüştür (Zengin, 1991: 78). Hazırlanan anayasa taslağı, yeni makam ve kurumların görev tanımlarının kayda alınması noktasında büyük önem arz etmektedir. Velayet-i Fakih teorisinin yasallaşmasıyla birlikte bir Ruhani Lider makamının yanı sıra yasama, yürütme ve yargı erklerinin görev ve sorumlulukları kayıt altına alınmıştır. Ayrıca devrimi ve kazanımlarını korumakla görevli İslam Devrimi Muhafızları Ordusu resmîyet kazanmıştır.

Anayasa taslağı incelendiğinde Humeyni ve Bezirgan arasında çatışmaya neden olan bazı önemli noktalar göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki, devlet yönetimine halkın katılımının vurgulanmasıdır. Zira devlet başkanının, milletvekillerinin ve konsey üyelerinin halk tarafından seçileceği kayda alınmıştır. Fakat 270 kişiden oluşan ve dört senede bir seçim yapılması öngörülen meclise kanun yapma yetkisi İslami değerlere aykırı olmaması şartıyla tahsis edilmiştir. Kanun tekliflerinin İslamiyet'e uygunluğunu değerlendirmesi için on iki kişiden oluşan Anayasayı Koruyucular Konseyi oluşturulmuştur (Asaf, 2011: 220). Bu durum halk iradesinin yönetime ne denli etki edebileceği sorusunu yaratmıştır.

Cumhurbaşkanı'nın 4 senede bir seçileceği, yasama, yürütme ve yargı arasındaki koordinasyonu sağlayacağı, uygun gördüğü kişiyi meclisin onayına sunarak Başbakan olarak atayacağı anayasada yer almıştır. Başbakan'ın ise Devlet Başkanı'nın onayına istinaden kabinesini seçebileceği kayıt altına alınmıştır. Fakat geçici hükümet dönemi değerlendirildiğinde ve Devrim Konseyi'nin mevcudiyeti göz önüne alındığında, Bezirgan

hükümetinin otonom hareket etmesine müsaade edilmediği görülmüştür. 11 Haziran 1979 tarihinde Devrim Konseyi'nin müdahalelerinden rahatsızlık duyan 11 bakanın istifalarını sunması bu durumu açıklar niteliktedir (Asaf, 2011: 241). Yeni sistemle yaratılan çift başlı yapının varlığı ve velayet-i fakih teorisini yasallaştırma çabası hem geçici hükümet hem de dönemin başta Ayetullah Şeriatmedari olmak üzere bazı etkin din adamlarının tepkisine neden olmuştur. Şeriatmedari önderliğinde kurulan Müslüman Halkların Cumhuriyet Partisi'nin Bezirgan'ı desteklemesi, din adamları arasında da Humeyni'nin görüşlerini desteklemeyen bir kesmin varlığını tesciller niteliktedir (Takeyh, 2021: 248).

İç politikada yaşanan güç mücadelesinin ışığında dönemin dış politikası değerlendirildiğinde, bağımsız bir dış politika perspektifi ile Şah'ın o zamana dek yürüttüğü anlayıştan keskin bir dönüşüm süreci başlamıştır. “*Ne Doğu ne Batı, Sadece İslam*” anlayışı ile birlikte, Şah döneminde ABD ile yapılan her türlü askeri ve ekonomik anlaşma feshedilmiştir. İsrail ile ilişkiler kesilmiş, Filistin Kurtuluş Örgütü(FKÖ) resmen tanınmıştır. Devrim ihracı söylemleri, bölge ülkelerde özellikle monarşi ile yönetilenlerde endişe yaratmıştır. Bu durum İran'ın uzun bir süre uluslararası arenadan izole kalmasına sebep olmuştur (Halhalli. 2014: 77)

3.1.2. İslam Devrimi Muhafızları Ordusu'nun Kuruluşu

Devrimci güçlerin başarıya ulaşmasının ardından, ülkede istikrarın sağlanabilmesi adına yeni bir askeri kuvvet oluşturulmuştur. Yeni bir askeri yapılanmaya duyulan ihtiyaç, hali hazırda mevcut düzenli orduya yönelik şüphelerden kaynaklanmıştır. Bir önceki bölümde ele alınan komutanlar konseyi toplantısında yer alan söylemlerden yola çıkarak, ordunun üst kademesinin Şah'a bağlılık ve sadakatleri de göz önüne alındığında, bu şüphenin hiçte yersiz olmadığı görülmektedir. Düzenin ancak, devrim ideolojisini benimseyen bir kadro tarafından sağlanabileceği düşünülmüş, tehdit olarak değerlendirilmeyen bir askeri kuvvetin varlığı gerekli görülmüştür. Ayrıca devrimi korumayı kendine misyon edinmiş birçok silahlı grubun ve dolayısıyla sahip oldukları kaynakların tek merkezden yönetileceği bir organizasyona tabi olmaları sağlanarak, İslami grupların kendi aralarında rekabet etmelerinin engellenmesi amaçlanmıştır (Schahgaldian, 1987: 67).

Şah'ın düzenli ordusu Arteş'e duyulan güvensizliğin yanı sıra, devrimin sonuçlarından rahatsızlık duyan silahlı grupların varlığı da devrimin korunması noktasında

büyük bir tehlike olarak görülmüştür. Bilindiği üzere devrime giden süreçte farklı ideolojilerden birçok grup Şah'a karşı iş birliği yapmıştır. Fakat devrimin sonuçları büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Başta Halkın Fedailerini ve Halkın Mücahidleri gibi silahlı gruplar olmak üzere, Kürtler ve Türkmenler yaşadıkları bölgelerde ayaklanmışlardır (Buchta, 2000: 67). Dolayısıyla devrim karşıtlarının eylemleri ve düzenli ordunun güvenilmez olarak değerlendirilmesi, istikrarın sağlanması adına yeni bir oluşumu gerekli kılmıştır. Bu noktada İran İslam devrimi gibi spontane gerçekleşen devrimlerden sonra, devrime sadık bir askeri gücü oluşturma fikrinin önceden karşılaşılmamış bir durum olmadığını da belirtmek gerekmektedir. Zira Fransız ve Rus devrimleri de incelendiğinde, devrimin hemen sonrasında, devrimi koruma amacıyla yeni askeri kuvvetlerin oluşturulduğu görülmektedir (Sinkaya, 2011: 126).

Dindar ve silahlı grupların bazı etkin din adamları ile irtibat halinde olması sayesinde geniş bir ağına mevcut olması ve cami gibi alanlarda bir araya gelip örgütlenerek oluşturdukları devrim komitelerinin varlığı, askeri kuvvetin oluşum sürecini kolaylaştırmıştır. Zira bu gruplar devrim süresince mahalli olarak kontrol ve düzeni tesis görevini yürütmüşlerdir. Düzensiz ve dağınık bir şekilde faaliyet gösteren bu grupların "İslam Devrimi Muhafızları Ordusu" ismiyle tek bir çatı altında birleştirilmesi bizzat Humeyni tarafından emredilmiştir. Bu oluşumun isminde İran kelimesinin özellikle geçirilmemesinin nedeni, Humeyni'nin İDMO'nun tüm İslam ümmetinin ordusu olduğunu ve İran'la sınırlı olmayacağını belirtmesidir (Yegin, 2017: 41). İDMO'nun kontrolünün hükümet yerine Devrim Konseyi'ne bırakılması, din adamlarının otoritesinin pekiştirilmeye çalışıldığının bir göstergesidir (Sinkaya, 2010: 120).

3.1.2.1. İslam Devrimi Muhafızları Ordusu'nun görevleri

5 Mayıs 1979 tarihinde kuruluşu resmen ilan edilen İslam Devrimi Muhafızları Ordusu'nun görevi, kuruluş yasasında ülkeyi dışarıdan gelebilecek tehdit ve işgallere karşı korumak, karşı devrimcilere karşı hükümet ile işbirliği yapmak şeklinde tanımlanmıştır. Ayrıca devrimi korumanın yanı sıra yaymak, başka toplumlara ihraç etmek de İDMO'nun amaçları arasında yer almaktadır. Aralık ayında referandum ile kabul edilen anayasanın 150. Maddesi ile görevleri tescillenen Muhafızlar, devrimi ve kazanımlarını korumakla görevlendirilmiştir. Bu bağlamda kuruluş döneminde geçici bir oluşum olduğu değerlendirilen İDMO, kalıcı bir kurum haline gelmiştir (Merdinger, 1982: 33-34). Askeriyet ilişkisi bağlamında anayasada İDMO'nun iç siyasete müdahil olup olamayacağı

belirten keskin ifadeler kullanılmamakla birlikte devrimin kimlere karşı korunacağı, düşmanın kim olduğu açıkça ifade edilmemiştir. Dolayısıyla İDMO'nun asli görevinin dış tehditlere karşı savunma mı yoksa, iç tehditlere karşı bir polis gücü gibi hareket etmek mi olduğu muallak bırakılmıştır (Alfoneh, 2008: 4).

Humeyni kendi İslami görüş ve yönetim modeline tehlike olarak gördüğü her grubun amansızca bastırılmasını, tutuklanmalarını ve yer yer de infazlarını emrederek kendi yönetim otoritesini sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Bu noktada İDMO, tıpkı Şah'ın meşhur SAVAK'ı gibi Humeyni muhaliflerine karşı faaliyet gösteren en güçlü kurumlardan biri haline gelmiştir. Nitekim, eski ordu görevlileri ile karşıt görüşlü siyasetçilerin tutuklanmaları ve idam edilmelerinin yanı sıra kültür devrimi sonucunda hayat standartlarındaki değişimi protesto eden kadınlar, aşiret liderleri, sol görüşlü gruplar ve muhalif gazeteciler de Humeyni'nin kararlı ve acımasız politikalarını uygulayan İDMO aracılığıyla nasibini almıştır. Bu hususta Dabashi'nin, Hitler'in Gestapo'sunu, Mussolini'nin Kara Gömleklilerini ve Stalin'in temizlik operasyonlarını örnek göstererek, Humeyni'nin yönetiminde hepsinin bir karşılığı olduğunu belirtmesi önemlidir (Dabashi, 2008: 178).

3.1.3. Mehdi Bezirgan Dönemi ve İDMO

Devrim sonrası süreçte karşı devrimcilere karşı aktif rol üstlenen İDMO, yasaklar ve kısıtlamaların uygulayıcısı olarak İran toplumunda korku salmıştır. Mehdi Bezirgan, devrimi ve kazanımlarını korumakla görevlendirilmiş olan İDMO'nun üstlendiği rolden rahatsızlığını dile getirmiş, politik konulara müdahale edebilecekleri öngörüsü ile karşı çıkmıştır. Hali hazırda mevcut olan ordu, polis ve jandarma güçlerine ek olarak böyle bir yapının ancak yeniden organizasyon süreci tamamlana kadar işlev göstermesi gerektiğini ifade etmiştir. Lakin dönemin şartları itibarıyla Humeyni, geçiş hükümetine ve Mehdi Bezirgan'a karşı en önemli enstrümanlarından biri olan İDMO'nun faaliyetlerine yönelik çağrılarını cevapsız bırakmıştır (Alfoneh, 2013: 20).

3.1.4. Beni Sadr Dönemi ve İDMO

Mehdi Bezirgan ve hükümetinin istifa etmesinin ardından Ebul Hasan Beni Sadr Humeyni'nin de desteği ile oyların yüzde 75'ini alarak yeni rejimin ilk Cumhurbaşkanı olmuştur (Faroohar, 2021). Onun döneminde 444 gün süren ve ABD ile İran ilişkilerinin kopmasında mihenk taşı vazifesi gören rehine krizi hadisesi yaşanmıştır. 3 Kasım 1979'da bazı üniversite öğrencileri Şah'ın tedavi görmek üzere ABD'ye gitmesini gerekçe

göstererek Tahran'daki Amerikan Büyükelçiliği'ni işgal etmiştir. Ülkede ABD karşıtlığının had safhada olduğu böyle bir dönemde eylemci öğrenciler halk tarafından da desteklenmiştir. Ali Alfoneh, kitabında İDMO mensuplarının büyükelçiliği korumakla yükümlü olduğunu ve hadiseyi engelleyebilecek kapasitesinin olduğunu belirtirken neden engellenmediğini sorgulamıştır. Ona göre İDMO, ya bu olaya bilinçli olarak müdahale etmemeyi seçmiştir ya da öğrenciler ön plana çıkartılarak aslında İDMO'nun kendi aktivitesi gizlenmeye çalışılmıştır (Alfoneh, 2013: 21). Büyükelçilikte, ABD'nin İran'ın iç siyasetine müdahale girişimlerinin açığa çıktığı bir takım belgelerin ele geçirilerek kamuoyuna sunulması, halk desteğinin artmasına neden olmuştur. Humeyni yaşanan hadiseyi yeni rejiminin konsolidasyonu için fırsat olarak değerlendirmiş, mevcut halk desteğinin rüzgarını arkasına alarak eylemi desteklediğini açıklamıştır. Bu doğrultuda öteki düşmanlığı galip çıkmış, kriz fırsata çevrilerek tartışmalı anayasa taslağı referanduma taşınmış ve kabul edilmiştir (Abrahamian, 2008: 220).

1 Ocak 1980 tarihinde kabul edilen anayasa ile tescillenen yeni kurumlar, yeni rejimin idealleri doğrultusunda şekillenen düzeni gözler önüne sermektedir. Son sözü söyleyen ve ömür boyu görevde kalan bir Ruhani Lider, 12 din adamından oluşan ve tasarıların İslamiyet'e uygunluğunu değerlendiren Anayasayı Koruyucular Meclisi, faaliyetleri İslami süzgeçten geçirilen bir İslami Danışma Meclisi, devrimi ve kazanımlarını korumak adına Şah'ın ordusuna güvensizlik sebebiyle oluşturulan İslam Devrim Muhafızları Ordusu ve nihayetinde devrim karşıtlarının yargılanması için oluşturulan Devrim Mahkemeleri.

Beni Sadr Cumhurbaşkanlığı süresince gücü tam anlamıyla eline almak istemiştir. Fakat bu doğrultuda en büyük engeli İDMO olarak görmüştür. İDMO ile arasındaki çekişmeler ilk olarak etnik temelli ayaklanmalara müdahale hususunda ortaya çıkmıştır. Zira Sadr uzlaşmacı ve diyaloga dayanan bir model uygulamak isterken, İDMO katı politiklardan yana saf tutmuştur. Kürdistan Demokratik Partisi delegasyonu Sadr'ın daveti ile Tahran'a geldiğinde İDMO mensuplarınca tutuklanmıştır. Fakat Humeyni'nin muhafızlara Sadr'a itaat edilmesi uyarısı ile delegeler serbest bırakılmıştır (Katzman, 1993: 5). Sadr, İDMO'yu kontrol altında tutmak adına kendisine yakın Abbas Aqa Zamani'yi Genel Komutan olarak atamış fakat kısa bir süre sonra Zamani istifa etmiştir. Bu süreçte içeride muhafazakar Murtaza Rızai için lobi yapan İDMO, Sadr'a karşı ilk zaferini kazanmıştır. Sadr, İDMO'nun gücünü dengelemek amacıyla düzenli orduyu desteklerken,

İDMO yetkilileri Humeyni'ye darbe korkusu aşlamaya çalışmıştır (Alfoneh, 2013: 24). Bu esnada devam eden rehine krizi sürecinde ele geçirilen kimi belgelerde Beni Sadr'ın bir CIA ajanıyla görüştüğüne dair belgelerin gün yüzüne çıkması sonucu, Humeyni'nin desteğini çekmesi ile birlikte Beni Sadr dini otoritenin güç konsolidasyonunun en son kurbanı olmuştur (Takeyh, 2009: 29).

3.1.5. Ali Hamaney Dönemi ve İDMO

Beni Sadr'ın 21 Haziran 1981'de azledilmesi sonrası süreçte ülkede bir kaos ortamı hakim olmuştur. Sol grupların bombalı eylemlerinin sıklığının arttığı bu dönemde göreve gelen cumhurbaşkanı Muhammad Ali Recai ve başbakan Hüccet-ül İslam Cevad Bahonar Halkın Mücahitleri Örgütü tarafından gerçekleştirilen eylemde hayatını kaybetmiştir. Akabinde devrimin önemli isimlerinden Hamaney, Cumhurbaşkanı seçilmiştir (Ostovar, 2016: 73). Onun dönemi İran- Irak Savaşının sürdüğü döneme denk gelmiş ana odak iç siyaset çekişmelerinden dış düşmana karşı birlik anlayışa evrilmiştir. Dolayısıyla savaşta aktif olarak sahada faaliyet gösteren İDMO'nun siyasal alana müdahalesi mümkün olmamıştır. Savaşın yeni rejimi yıpratacağı öngörülürken aksine savaş rejimin güçlenmesine, ve İDMO'nun kurumsallaşmasına hizmet etmiştir.

Onun dönemi İslami değerlerin ekonomik ve sosyal hayata entegre edildiği, halkın gündelik yaşantısının yeni rejimin idealleri doğrultusunda şekillendirilmeye çalışıldığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğitim müfredatlarına eklenen din dersleri öğrencilerin din eğitimi almalarını zorunlu kılmıştır. Ayrıca karma sistem kaldırılarak kadın ve erkeklerin aynı sınıfta eğitim görmeleri yasaklanmıştır. 1980- 1982 yılları arasında üniversiteler kapalı tutularak herhangi bir muhalif örgütlenme engellenmeye çalışılmıştır. Alkol tüketimi yasaklanmış, eğlence mekanları kapatılmıştır. Batı müzik ve filmleri yasaklanmıştır (Tazmini, 2012: 211).

1975 yılında yürürlüğe konan Aile Koruma Kanununun geçersiz kılınması ile kadınların sahip olduğu haklar ellerinden alınmıştır. Evlilik yaşı on üçe indirilmiş, erkeklerin eşlerini mahkeme kararı olmaksızın boşamalarına izin verilmiştir. Kadınlara atfedilen geleneksel rollerin tekrar dayatılması ve çalışma hayatından el çektirilmeye çalışılmasının yanı sıra, örtünmenin mecburi bir hal alması, devrime giden süreçte aktif olarak yer alan kadınlarda büyük hayal kırıklığı yaratmıştır (Aktaş, 2004: 133).

Kitaplara, gazetelere dergilere, televizyon kanallarına sansür uygulanmıştır. Çanak anten kullanımı yasaklanarak dış dünya ile bağlantı koparılmak istenmiştir. Adı Şah tarafından konan cadde ve sokak adlarının değiştirilmesi, meydanlardaki yapıların kaldırılması gibi birçok uygulama ile Şah'ın izleri silinmeye çalışılmıştır. Sosyal hayatta yaşanan dönüşümün tesisi ve kontrolü için görev yapan Besic güçleri, toplum üzerinde baskı kurarak yeni yönetime ve değerlerine aykırı olduğu değerlendirilen her grup ve eylemi şiddetle bastırmıştır (Abrahamian, 2008: 230).

3.1.5.1. İran Irak Savaşı ve İDMO'nun kurumsallaşması

İran ve Irak arasında süregelen sınır sorunu, devrim sonrası süreçte tekrar gün yüzüne çıkmıştır. Saddam Hüseyin'in, yeni İslami yönetimin devrim ihracı söylemlerinin Şii nüfusun yoğun olduğu Irak'ta kimi çevrelerde karşılık bulmasını iktidarına tehdit olarak görmüştür. Devrim sonrası iç karışıklıkların devam etmesini, İran'ın uluslararası arenadaki yalnızlığını ve Şah'ın ordusunun önemli ölçüde tasfiye edilmesini fırsat bilen Saddam Hüseyin ilk olarak 1975 Cezayir Anlaşması'nın yürürlükten kaldırıldığını açıklamış ardından da savaş ilan etmiştir (Cleveland, 2008: 461).

Askeri zayıflıktan bahisle, 1979 Şubat'ından Eylül ayına kadar 85 üst düzey askeri personel idam edilmiş, yüzlercesi tutuklanmış veya emekliliğe sevk edilmiştir. Bu durum İran ordusunun hem nicelik olarak hem de operasyonel kapasite bakımından Irak ordusu karşısında güçsüz kalmasına neden olmuştur. Örneğin İran Hava Kuvvetleri tasfiyeler sebebiyle pilotlarının yarısını kaybetmiş, personel sayısı yaklaşık yüzde 20 oranında düşmüştür (Karsh, 2002: 19). Bunun sonucunda devrim sonrası tutuklanan pilotlar savaş nedeniyle tahliye edilmiş ve sahada görevlendirilmiştir (Rose, 1984: 186). Şah'ın ABD ile yakın ilişkileri sayesinde parlattığı ordusu, devrim sonrası süreçte Amerikan danışman ve teknik personelin ülkeyi terk etmesiyle birlikte birçok sorunla karşılaşmıştır. Gerekli bakımların yapılamaması ve yedek parçaların temin edilememesi gibi ortaya çıkan birçok sorun İran askeri kuvvetlerinin, Irak ordusu karşısında şansını azaltmıştır (Karsh, 2002: 44). Ayrıca İran'ın devrim sonrası süreçte uluslararası arenadan soyutlanması ve yalnızlaşması da savaşın seyrine etki etmiştir. Zira başta Sovyetler ve ABD olmak üzere, Fransa, İngiltere, İtalya, İspanya, Brezilya ve Mısır, Irak'a sağladıkları ekipman ve istihbarat destekleriyle Irak lehine bir duruş sergilerken Libya, Suriye, Çin, Tayvan ve şaşkıncu bir şekilde İsrail gibi ülkeler sağladıkları sınırlı ekipman desteği ile İran tarafında yer almıştır (Karsh, 2002: 44).

İslam Devrimi Muhafızları Ordusu savaşa kadar genel itibariyle iç güvenlik meselelerinde aktif rol üstlenmiştir. Ülkenin düşmana karşı savunulması noktasında üstlendiği yeni sorumluluk, İDMO'ya hem ideolojik hem de politik olarak yeni alanlar açmıştır. Savaş deneyiminin olmaması ve ekipman yetersizliği, insan gücü ile dengelenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda “20 Milyonluk Ordu” kampanyası başlatılmıştır (Sinkaya, 2010: 121). İDMO kontrolüne bırakılan ve gönüllülüğü esas olarak oluşturulan Besic milis güçleri din ve ideoloji motivasyonu ile sahada önemli bir rol üstlenmiştir. Hem ülkelerini savunmak amacıyla hem de şehadetin kutsallığı vurgusu sayesinde Besic'e katılanlar, genellikle 18-26 yaş aralığında, fakir, bekar ve etnik Fars kimlikli kişiler olmuştur. Ayrıca kırsalda yaşayan Şii ailelerin 12- 16 yaşlarındaki küçük erkek çocukları da Besic'e katılmıştır. Besic mensup sayısının artması ile birlikte, insan dalgaları taktiği benimsenerek, gönüllü milisler düşmanın üzerine sürülmüştür (Ward, 2009: 246).

1982 yılında Meclis'ten geçen yasa ile Devrim Konseyi'nin komutası altında bulunan İDMO, Rehber'in komutasına geçmiştir. Direk Rehber'e bağlı oluşu İDMO'nun hareket alanını genişleterek, gücünü arttırabilmesinin önünü açmıştır. Savaş koşullarına adaptasyon sağlayabilmek için İDMO'nun iç yapılanmasında ve kontrol mekanizmalarında yeni yapılanmaların oluşturulması gerekmiştir. Bunlardan ilki, savaş süresince Muhafızlar ile hükümet arasındaki irtibatın sağlanması amacıyla Devrim Muhafızları Bakanlığı'nın kurulmasıdır. Savaşın başlangıcında işbirliği yapmayı reddeden İDMO ve Arteş arasındaki koordinasyonu sağlamak amacıyla Müşterek Komutanlık Karargahı kurulmuştur. 1985 yılı itibariyle İDMO'un daha konvansiyonel bir orduya dönüştürülmesi amaçlanarak, Arteş'ten ayrı olarak hava ve deniz kuvvetleri oluşturulmuştur (Byman vd., 2001: 34-35).

İDMO'nun günümüzde savaş kapasitesinin ana unsuru asimetrik savaş doktrinedir. Kendisinden görece daha donanımlı ve güçlü ordulara karşı konvansiyonel anlamda başarı sağlanamayacağından asimetrik savaş kabiliyetlerinin geliştirilmesi amaçlanmıştır (Yalçinkaya, 2016: 526). Bunun temeli İran- Irak savaşı sonucunda alınan derslere dayanmaktadır. İDMO'nun kara, hava ve deniz kuvvetleri bu çerçevede teçhizatlandırılmıştır. İDMO kara kuvvetlerinin günümüzde 120.000 ila 130.000 arasındaki personel sayısı ile İDMO'nun en kalabalık birimi olduğu bilinmektedir. İç güvenlik görevleri doğrultusunda donatıldığı bilinmekle birlikte, muhtemel bir işgalde tek merkezden yönetilmeyi zaruri kılmayan mozaik savunma taktiği ile düşmana karşı koyabilme kapasitesine sahip olduğu değerlendirilmektedir. Kara Kuvvetlerine ek olarak İDMO'nun

hava kuvvetleri de asimetrik savaş doktrinine uygun olarak tasarlanmıştır. Balistik füzelerin denetimi ve kullanımına ek olarak kimyasal, biyolojik ve nükleer silahlar da bu birim tarafından kontrol edilmektedir. Örneğin geliştirilen Shahab-3 füzesi, 2500 km menzile sahipken, ABD'nin Bahreyn'de bulunan üssü ile arada yalnızca 190 km mesafe olması, geliştirilen füzeleri önemli bir caydırıcı unsur haline getirmiştir. İDMO Deniz Kuvvetleri Hürmüz Boğazı ve Basra Körfezi'nin denetiminden sorumlu olmakla beraber Amerika'nın bölgedeki deniz gücünün sınırlandırılması adına faaliyet göstermektedir. (Yegin, 2017: 41). Envanterinde bulunan kıyı füze bataryaları, füze konuşlu botlar, süratli taarruz botları ve küçük boyutlu denizaltılar sayesinde hem savunma hem de taarruz yeteneğine sahip olduğu ifade edilmiştir (Işık, 2020).

Oluşturulan yeni Kudüs Gücü, İDMO'nun yurtdışında faaliyet gösteren bir birimi olmakla beraber, devrim ihracı söylemine hizmet veren özel bir istihbarat birimi olarak karşımıza çıkmaktadır. İstihbarat toplamak, gizli diplomasi yürütmek, illegal grupları eğitmek, finanse etmek ve silah temin etmek faaliyet gösterdikleri alanlara örnek gösterilebilir (Yegin, 2012: 42). Günümüzde İran dış politikasının önemli bir enstrümanı olan Kudüs Gücü, Ortadoğu'da Şii nüfus yoğunluğu olan bölgelerde faaliyet göstererek Şii Hilali düşüncesinin gerçekleştirilmesine hizmet etmektedir. Bunlardan en önemlisi Lübnan'da Hizbullah'ın desteklenmesi olmakla beraber Suriye'de Beşar Esad ordusunun, Gazze'de Hamas'ın, Irak'ta Bedir Tugayları'nın, Yemen'de de Hutilerin desteklenmesi, Şii Hilali düşüncesinin pratiğe döküldüğü alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Ostovar, 2016: 6).

İran'ın güvenlik politikası iç tehditlere karşı rejimin korunması, ABD'yi dengeleyebilmek adına Hindistan, Rusya ve Çin ile ittifak kurmak, kitle imha silahları ile caydırıcı etmen yaratmak, asimetrik savaş kabiliyetlerini geliştirmek ve vekalet savaşları yürüterek bölgede etkinliğini arttırmak olarak sıralanabilir. İDMO'nun bu güvenlik politikalarının uygulanması noktasında üstlendiği aktif rol göz önüne alındığında, İran'ın bekasını ve ulusal çıkarlarını korumada ne denli önemli bir aktör olduğu anlaşılmaktadır (Dumlupınar, 2017: 16).

İran- Irak Savaşı sonuçları itibariyle hem devrimin konsolidasyonu hem de İDMO'nun kurumsallaşması noktasında önemli bir mihenk taşıdır. İçeride Beni Sadr ve dini liderler arasındaki çekişmenin ülkede bölünmüşlükleri derinleştirdiği böylesi bir ortamda yaşanan savaş, ortak düşmana karşı mücadeleyi birinci öncelik haline getirmiştir. Çatışmalar

despotizm ve özgürlük arasında sürerken, savaşın başlaması ile birlikte gündem devrimin korunması ve dış tehdide karşı ülkenin savunulmasına evrilmiştir. Savaş sürecinde hükümetin hem Artes'e hem de İDMO'ya sunduğu imkanlar ayrı ayrı değerlendirildiğinde, her ikisi de İran'ı savunma amacıyla hareket etmesine rağmen Artes'e olan güvensizliğin baki kaldığı ve İDMO'nun düzenli bir ordunun sahip olması gereken her türlü niteliğe erişebilmesi için çabaladığı görülmektedir. Askeri teçhizat temini hususunda yaşanan sorunlar İDMO'ya kendi savunma sanayiini geliştirmekten başka seçenek bırakmamıştır (Dumlupınar, 2017: 14). Askeri faaliyetlerinin yanı sıra İDMO, 8 yıl süren savaşın şehirlerde yaratmış olduğu yıkımının ardından yeniden inşa sürecinde aktif olarak rol almıştır. Günümüzde başta inşaat sektörü olmak üzere İran'da faaliyet gösteren büyük şirketlerin önemli bir kısmı İDMO'ya aittir. Bu bağlamda, İDMO'nun hem iktidarın bekası için vazgeçilmez bir unsur olması hem de ekonomik olarak çoğu sektörde kontrolü tekelinde bulundurması, siyasal alana müdahale edebilme gücünü ve bu doğrultudaki girişimlerini beraberinde getirmiştir.

3.2. Yeni Dini Rehber Hamaney Dönemi

Humeyni'nin en sadık öğrencilerinden olduğu değerlendirilen Hüseyin Ali Muntazari, 1985 yılında Humeyni tarafından halefi ilan edilmiştir. Fakat Muntazari'nin özellikle yargılamadaki usulsüzlüklere ve idam cezalarına gösterdiği tepkiler neticesinde, Humeyni tarafından haleflikten azledilmiştir. Dolayısıyla Humeyni'nin vefatı öncesi Rehberlik makamı için yeni bir halef işaret edilmediğinden, yeni Rehberi Uzmanlar Meclisi seçmiştir (Dundar, 2021: 145). Rehber olarak seçilen ve o dönem Hüccet-ül İslam olan Hamaney'in, anayasaya göre merci-i taklit mertebesine sahip olması gereken Rehberlik makamına, bir günde Ayetullah'a terfi ettirilerek seçilmesi tepkilere neden olmuştur. 2018 yılında ortaya çıkan bir ses kaydına göre Hamaney'in kendisi dahi bu görev için uygun kişi olmadığını belirtmiştir. Bahsi geçen ses kaydında *"Benim liderliğim kağıt üstünde kalır, gerçek bir liderlik olmaz. Anayasa'ya göre, bu görev için yeterince kalifiye değilim ve dini açıdan da burada bulunan birçok kişi benden daha kıdemli olduğundan benim sözümü dinlemez. Böyle bir liderlik nasıl olabilir?"* dediği aktarılmıştır (BBC, 2018). Hamaney'in Rehberlik makamına uygunluğunun tartışılmasının yarattığı meşruiyet sorununun yanı sıra Humeyni gibi karizmatik bir lider olmaması gibi faktörler, Hamaney ve İDMO ilişkisini belirlemiştir. Humeyni'nin İDMO'ya politik arenaya müdahale edilmemesi talimatı,

Hamaney'in seçilmesi ile birlikte tam tersine evrilmiştir. O, devrimin ve makamının güvenliğini sağlamak adına İDMO'nun güçlenmesini istemiştir.

3.2.1. Haşimi Rafsancani Dönemi ve İDMO

Meclis Başkanı Rafsancani'nin 17 Ağustos 1989 yılında Cumhurbaşkanı seçilmesi ile birlikte yeni bir dönem başlamıştır. Devrim sürecinde Şah yönetimine karşı aktif olarak direnç gösteren Rafsancani, devrimin kurucu kadrosu içerisinde yer alan, İran'ın en meşhur siyasetçilerinden biri olmakla beraber pragmatik kişiliği ile tanınmaktadır. İç politikada popülist söylemleri ve dış politikada uzlaşmacı adımlarıyla denge kurmaya çalışmıştır. Savaş sonrası konjunktürde yıpranmış İran ekonomisini devralarak, gerek yabancı yatırımcı çekmek, gerekse İran'ın uluslararası arenada yalnızlığını sonlandırmak adına faaliyetler yürütmüştür (Masarat, 2017: 4).

Rafsancani ile İDMO'nun ters düştüğü ilk mesele henüz Cumhurbaşkanlığı makamına seçilmeden İran- Irak Savaşı sürecinde yaşanmıştır. Haziran 1988 yılında Humeyni tarafından Başkomutan vekili tayin edilen Rafsancani, Arteş ile İDMO'nun koordineli çalışmasını sağlamak adına Müşterek Komutanlık Karargahı'nın kurulması talimatını vermiştir. İDMO'da memnuniyetsizlik yaratan bu girişim, Hamaney'in, dini Rehber olarak seçildikten sonra İDMO'nun ayrı bir kurum olarak devam etmesini istemesi üzerine sürdürülememiştir (Alfoneh, 2013: 26). İDMO'nun, savaşı bitiren Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) 598 numaralı kararı ile ateşkesin kabulünden genelde siyasi elitleri özel de ise Rafsancani'yi savaşa ihanet ettiği gerekçesi ile suçlaması ise hoşnutsuzluk yaratan bir diğer meseledir. İDMO'nun üst kademesinde, Rafsancani'nin savaşın sürdürülebilirliği noktasında sunduğu olumsuz beyanatları ile Humeyni'yi ateşkese ikna eden kişi olduğu kanaati oluşmuştur. Fakat Humeyni'nin kararı doğrultusunda başka bir seçenekleri olmadığından İDMO ateşkese kabullenmek zorunda kalmıştır. Ateşkes sonucu imajı hasar gören İDMO'nun üst düzey komutanları ve personelleri Eylül 1988'de Tahran'da bulunan Özgürlük Stadyumu'nda bir araya gelmiştir. Toplantının her ne kadar savaş sonrası konjunktürde devrimin korunması adına yapılacak planlamalara dair olduğu belirtilse de politik otoriteye karşı bir meydan okuma olarak değerlendirilmiştir (Katzman, 1993: 59).

Hamaney'in Rehber, Rafsancani'nin Cumhurbaşkanı olarak seçildiği 1989 yılı hem Irak Savaşının sona erdiği hem de Soğuk Savaş sonrası konjunktürün etkisi ile yeni denge

arayışlarının yaşandığı bir dönem olması sebebiyle önemlidir. Rafsancani, İran'ın uluslararası arenadaki yeni koşullara hızlı entegrasyonu için politik, diplomatik ve ekonomik alanlarda bazı dönüşümlerin zaruri olduğunu düşünmüştür. Zira ülkenin ulusal menfaatleri doğrultusunda anayasaya aykırı olan bazı hususlarda dahil olmak üzere adımlar atmıştır (Sarıkaya, 2021: 20). Savaş süresince devlet, vakıflar aracılığı ile İran ekonomisini domine eden temel aktör olmuştur. Fakat savaş sonrası koşullarda ve kurulan yeni dünya düzenine entegrasyon noktasında eski düzenin devamı rasyonel bir seçenek olarak görülmemiştir. Pragmatik kişiliği ile bilinen Rafsancani, kapitalist dünya düzeninde kendi kendine yetebilen, dış dünyadan izole bir ekonomik düzenin sürdürülemeyeceği düşüncesi ile endüstriyel üretimin artışı, enflasyonun azaltılması, bütçe açıklarının kapatılması, ekonominin geliştirilmesi gibi amaçlarla açık kapı politikası izlemiştir. Bu doğrultuda hazırlanan Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ekonominin liberalleşmesi girişimleri ile yabancı yatırımın ülkeye girişi sağlanmaya çalışılmıştır (Amuzegar, 2001: 32). Kapitalist dünyaya entegre olma çabası, onların deyimi ile Büyük Şeytan Amerika'nın kurmuş olduğu dünya düzenine dahil olmak anlamına gelmekle birlikte, devrimin önemli yapı taşlarından biri olan Amerikan karşıtlığı ile çelişmiştir.

İDMO'nun ekonomik olarak güçlenmesinin temeli, savaş sonrası dönemde Rafsancani'nin ajandasında yer alan alt yapı geliştirme faaliyetlerine dayanmaktadır. Zira savaştan dönen askeri personel, ülkenin yeniden imarında aktif olarak rol almıştır. Bu doğrultuda İDMO'nun inşa faaliyetlerini üstlenen Hatem-ul Enbiya 1990 yılında kurularak endüstride, askeri ve sivil projelerde faaliyetlerine başlamıştır. Rafineri inşası, sulama sistemlerinin inşası, su, doğalgaz ve petrol boru hatlarının inşaları gibi birçok alanda çalışmaları üstlenmiştir. Savaş sonrası İran maruz kaldığı ambargolarla birlikte kendi yerli askeri teçhizat sanayisini geliştirmeyi hedeflemiştir. Günümüzde ülke ekonomisini domine eden çoğu şirketin İDMO'ya ait olması, bu şirketlerin vergiden muaf tutulması, halk bankalarından kolaylıkla kredi temin etmesi ve faaliyet gösterdikleri sektörlerde zaman içerisinde tekelleşmesi özel sektörün İDMO ile rekabet edememesine neden olmuştur. Ayrıca İDMO'nun sahip olduğu zincir marketler aracılığı ile geleneksel çarşı esnafına da tehdit olduğu ifade edilmiştir (Alfoneh, 2013: 173-174).

3.2.2. Muhammed Hatemi Dönemi ve İDMO

Muhammed Hatemi seçim kampanyası süresince siyasi özgürlükler, kişisel özgürlükler, kadın hakları, ekonomik alanda şeffaflık, hukukun üstünlüğü gibi sunduğu

vaatler neticesinde 23 Mayıs 1997'de İran'ın beşinci cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Reformist aday Hatemi'nin 20 milyon seçmenden oy alması, en yakın rakibi radikallere yakın Natık Nuri'nin ise 7 milyon oy alması, İran toplumunun daha fazla özgürlük ve refah beklentisinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Seçim sonrasında halk, seçim zaferini rejime rağmen meydanlara çıkararak kutlamıştır. Fekri'ye göre bu süreç İslami Protestanizmin başladığı anlamına gelmektedir (Fekri, 2011: 202). Ayrıca 2000 yılında gerçekleştirilen meclis seçimlerinde reformist vekillerin çoğunluğu elde etmesi ile birlikte ilk defa ulemaya karşı üstünlük sağlanmıştır (Dabashi, 2007: 214). Reformcuların halk nezdinde popülaritesinin artması ve muhafazakar tabanın güç kaybetmiş olması, İDMO tarafından tehdit olarak algılanmıştır. Hatemi dönemi bu sebeple İDMO'nun siyasete müdahalesinin ağır bir şekilde gözlemlendiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hatemi seçildikten yaklaşık bir ay sonra Hamaney uzun zamandır İDMO Genel Komutanı olarak görev yapan Muhsin Rızai'yi görevden almıştır. Yerine atanan Yahya Rahim Safavi ise ılımlı ve müdahale karşıtı görüşleri ile tanınmıştır. Fakat zaman içerisinde Hatemi'nin radikal bir muhalifine dönüşmüştür. Hatemi'nin Ocak 1998'de CNN'ye vermiş olduğu röportajında¹¹ rehine krizi hadisesi için üzüntü duyduğunu ifade etmesi, krizi ABD'ye ve emperyalist güçlere karşı önemli bir başarı olarak gören kesimlerde öfke yaratmıştır. Bunun yanı sıra, 2001 yılında Hatemi tarafından ortaya atılan “Medeniyetler Diyalogu” fikrine şiddetle karşı çıkmıştır (Halliday, 2001: 43).

1999 yılında reform yanlısı gazetelere yönelik kısıtlama ve yasakları protesto etmek için toplanan öğrencilerin yurtlarının basılarak, beş öğrencinin hayatını kaybettiği, 20 öğrencinin yaralandığı, 125 öğrencinin de tutuklandığı hadisede (New York Times, 1999) Hatemi'nin sessiz kalması üzerine İDMO, Cumhurbaşkanı'na ithafen muhtıra niteliğinde bir mektup göndermiştir. Bahsi geçen mektupta, Hatemi'den acil aksiyon alması talep edilmiş, “*sabırların tükendiği*” ve “*daha fazla tolere edilemeyeceği*” vurgulanmıştır (Alfoneh, 2013: 29). Bu hadise İDMO'nun İran siyasetine direkt olarak müdahaleye giriştiği ilk olay olması bakımından önemlidir.

2004 Meclis seçimleri İDMO'nun politik alana artan ilgisini gözler önüne sermektedir. Zira İDMO kadrolarında görev alan birçok personel, istifalarını sunmak

¹¹ Detaylı bilgi için bakınız; Muhammed Hatemi'nin CNN'e verdiği mülakat, <https://www.youtube.com/watch?v=YpeS1bAyQhk>, E.T: 19.12.2021.

suretiyle adaylıklarını açıklamıştır. Ayrıca İDMO ve Besic güçlerinin seçimde bazı adayların lehine faaliyet gösterdikleri iddia edilmiştir. Yapılan seçimin sonucunda reformist kanadın gücünün kırılarak, otoritenin tekrar muhafazakâr kanada kayması ile birlikte, İDMO'nun ideolojik olarak uyumlu olduğu grup çoğunluğu elde etmiştir (Sinkaya, 2020: 128-129).

Yeni açılan İmam Humeyni Havaalanı'nın işletme ihalesinin Türk bir firma tarafından kazanılması ve İDMO şirketinin bahsi geçen ihaleyi kaybetmesi, muhafızların havaalanını işgal etmesi ile sonuçlanmıştır. Hamaney'in varlıkların özelleştirilmesi noktasındaki talimatını hiçe sayarak atılan bu adım, Rehberlik makamının emrine karşı gelmek anlamına gelmektedir (Wehrey, 2009: 74). Havaalanının kapatılması ile birlikte hükümet ihaleyi iptal etmek zorunda kalmıştır. İDMO'nun bu girişimdeki amacının ne olduğu hususunda farklı argümanlar bulunmaktadır. Yabancı bir şirketin havaalanını işletmesinin ulusal güvenliğe tehdit oluşturacağı iddia edilmiştir. Lakin ekonomik çıkarlarının korunması noktasında da bu adımın atılmış olabileceği değerlendirilmektedir. Zira İDMO'nun yürüttüğü yasadışı kaçakçılık faaliyetlerinde havaalanlarının kilit pozisyonda olması ve bu havaalanının kontrol edilemeyen bir şirket tarafından işletilmesi ihtimali faaliyetlere büyük bir engel teşkil edecektir (Murphy, 2007). Aynı yıl Turkcell'in İran'da kurulması planlanan ilk özel GSM şirketi ihalesini kazanması da tepkilere neden olmuştur. İhale, % 70lik hissenin Turkcell'e ait olmasının ulusal güvenliğe tehdit olduğu gerekçesi ile meclis tarafından geçersiz kılınmıştır (Pesara, 2011:151- 152).

3.2.3. Mahmud Ahmedinejad Dönemi ve İDMO

2005 Cumhurbaşkanlığı seçimleri, İDMO'nun iç siyasete olan ilgisinin derinleştiğini göstermesi bakımından önemlidir. Adaylardan dördünün eski İDMO mensubu olması bu durumu kanıtlar niteliktedir. Seçimde tek bir adayın oy çokluğuna erişememesi ile ikinci tura gidilmiş, mücadele en çok oy alan Haşimi Rafsancani ve Mahmud Ahmedinejad arasında olmuştur. Bu süreçte İDMO'nun Rafsancani'nin karşısında, eski bir İDMO mensubunun yanında konumlanması kaçınılmaz olmuştur. Seçimler esnasında halkın İDMO tarafından baskı ile Ahmedinejad lehine oy kullanmaya yönlendirildiği iddia edilmiştir (Axworthy, 2020: 469).

Ahmedinejad, Cumhurbaşkanlığı dönemine kadar önemli siyasi bir figür olmamakla beraber, bir din adamı da değildir. Dolayısıyla onun seçilmiş olması iktidarda bir nevi

sivilleşme anlamına gelmektedir (Garthwaite, 2011: 257). Ahmedinejad seçim vaatlerinde özellikle yürüttüğü ekonomi siyaseti ile yoksulların içinde buldukları zor durumları vurgulamıştır. Kullandığı basit dil, giydiği ucuz kıyafetler hedef kitlesi olan besic mensupları, yoksullar, eğitimsizler ve kırsalda yaşayanlarla arasında bir bağ kurmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca kullandığı milliyetçi söylemlere ek olarak yer yer zenginlere ve yabancılara karşı söylemsel tacizleri memnuniyetle karşılanmıştır (Axworthy, 2020: 472). İçeride, Hatemi döneminden beklenen reform politikalarının gerçekleştirilmemesinin halk nezdinde yaratmış olduğu hayal kırıklığına ek olarak ABD'nin Irak ve Afganistan işgalleri, Bush'un İran'ı şer eksenli ülkeleri arasında göstermesi gibi dış faktörler de 2005 seçimlerinde neoradikal kanadın seçilmesine katkıda bulunmuştur (Sinkaya, 2011: 237).

Ahmedinejad, devrimin temel değerlerinden uzaklaştığını, laiklik ve sekülerizm karşısında pasif kaldığını düşünmüştür. Ona göre kendisinden önceki dönemlerde atılan pragmatist ve ılımlı adımlar, devrimin temel argümanları ile çelişmektedir. Bu doğrultuda Ahmedinejad, İran bürokrasisinin siyasal ve ekonomik alanlarda yeniden yapılandırılması gerektiği düşüncesinden hareketle, birçok bürokrati tasfiye etmiştir. Yerlerine kendi görüş ve ideolojisine uygun kişileri atamak suretiyle kadrosunu oluşturmuştur. Kabinesindeki 18 bakanlıktan 12'sinin eski İDMO mensubu olması buna örnek gösterilebilir (Alfoneh, 2013: 30). Onun dönemi İDMO'nun gücünü arttırdığı ve etki alanını genişlettiği bir dönem olmuştur. Zira General Caferi'nin İDMO Genel Komutanı olması ile birlikte İDMO'nun yönetiminde eski merkezîyetçi anlayış terk edilerek, her şehir için bir, Tahran için iki olmak suretiyle yerel üsler kurulmuştur. Mozaik savunma olarak adlandırılan bu reform ile İran-İrak savaşında dış tehditlere odaklanan İDMO'nun iç tehditlere karşı daha geniş bir ağa sahip olması ve müdahale hususunda zaman kazanılması amaçlanmıştır (Alfoneh, 2013: 50).

2009 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde, Mahmud Ahmedinejad, reformcu eski Meclis başkanı Mehdi Karubi, eski İDMO Genel Komutanı Muhsin Rezai ve reformcu eski Başbakan Mir Hüseyin Musavi'nin adaylıkları onaylanmıştır. Musavi'nin zaferle çıkacağı öngörülürken, Ahmedinejad'ın tekrardan seçilmesi, halkın seçim sonuçlarına hile karıştırıldığı gerekçesiyle sokağa çıkması ile sonuçlanmıştır. Yüzde 85 gibi bir yüksek seçmen katılımı ile gerçekleşen seçimde Ahmedinejad ilk turda yüzde 63 oy almıştır. Şüphelerin artmasına neden olan husus önceki seçimlerde bölge bölge belli olan seçim sonuçlarının bu seçimde ülke geneli olarak sunulmuş olmasıdır. Axworthy bu hususta,

“Sanki birileri önce nihai oy dağılımını masa başında belirlemiş, sonra da bir bilgisayar programı yardımıyla o oranları ülkenin her bir kısmına uygulamış gibiydi” demiştir (Axworthy, 2020: 503). 1978-1979’dan beri görülmedik bir şekilde yüzbinlerce kişi, meydanlarda “Benim oyum nereye gitti?” , “Kahrolsun Diktatörlük” gibi sloganlarla seçim sonucunu protesto etmiştir. Hamaney’in seçim sonuçlarına edilen itirazlarını kabul etmeyeceğini açıklaması ile birlikte, müdahalede şiddetin dozu iyice artmıştır. İDMO unsurlarının sert müdahaleleriyle bastırılmaya çalışılan gösterilerde yüzlerce insan tutuklanmış, cezaevlerinde işkence görmüştür. Yeşil Hareket olarak adlandırılan bu büyük çaplı gösteriye sempati duyanlar sürgüne gönderilmiştir (Djalili, Kellner, 2017: 126-128).

Ayetullah Muntazeri, seçim sonrası “ Bugün sahip olduğumuz şey bir İslami cumhuriyet değil, militer bir cumhuriyettir” ifadesini kullanmıştır (Axworthy, 2020: 510). Bu bağlamda İDMO, Ahmedinejad ‘in koltuğunun önemli bir teminatı haline gelmiştir. Bu durum İDMO’nun politik alanda artan etkinliğinin yanı sıra ekonomik alanda gücünü arttırmasıyla sonuçlanmıştır. 2010- 2011 Ulusal bütçesinde Arteş’e 4.8 milyar dolar tahsis edilirken, İDMO’ya 5.8 milyar dolar tahsis edilmiştir. İDMO, bütçesinin yanı sıra İran’ın döviz rezervine direk erişim sağlamaktadır. Ayrıca İDMO’nun Hatem-ul Enbiye Karargahı bu dönemde İran petrol ve doğalgaz sektörünü geliştirme sözleşmeleri ile 25 milyar dolar kazanmıştır (Alfoneh, 2011). İDMO bahsi geçen dönemde doğalgaz boru hattı, metro hattı ve baraj inşaatlarına ek olarak tren ve otoyol yapımı da dahil olmak üzere 247 proje yürütmüştür (Koca, 2020: 1744).

İDMO ve Ahmedinejad arasında süregelen bu simbiyotik ilişkiler, 2011 yılında Hamaney ve Ahmedinejad arasında yaşanan tartışma sonrası bir değişim sürecine girmiştir. Hamaney’e yakın olan İstihbarat Bakanı Heydar Mosleh, Ahmedinejad tarafından görevden alınmıştır. Hamaney’in Mosleh’i tekrar göreve iade etmesi üzerine Ahmedinejad iki hafta kabine toplantılarına katılmayı reddetmiştir. İDMO sahip olduğu basın kuruluşları aracılığıyla ve komutanlarının vermiş olduğu çeşitli demeçlerle Ahmedinejad’a saldırmıştır. Sapkınlıkla itham edilen Ahmedinejad’ın politik çıkarları uğruna İstihbarat Bakanı’nı suçladığı aktarılmıştır. Hamaney’in İDMO’daki temsilcisi Ali Saidi, emre itaatsizliğin, Allah’ın emrine karşı gelmekle eşdeğer olduğunu vurgulamıştır. İDMO, Ahmedinejad ve Hamaney arasındaki bu gerginlikten faydalanarak bir hakem edasıyla davranmıştır. Alfoneh kitabında Hamaney’in, güçlenmesini teşvik ettiği İDMO’nun bir tutsağı haline geldiğini ve bu sayede yönetimin askeri bir diktatörlüğe evrileceğini iddia etmiştir. Ona göre İDMO

sahip olduğu gücün bilinci ile Hamaney'e itaat hususunu sorgulamaya başlamıştır (Alfoneh, 2013: 36-38).

3.2.4. İran Dış Politikası ve İDMO

İran'da devrimin başarıya ulaşmasının ardından iç politikada yaşanan değişimlerin yanı sıra dış politika pratiklerinde de köklü bir değişim ve dönüşüm süreci başlamıştır. Humeyni döneminde dış politikada İslami değerler çerçevesinde ümmet vurgusu yapılarak bütün İslam dünyasını kapsayıcı ifadeler kullanılmıştır. M. Rıza Şah döneminde izlenen politikalar terk edilmiştir. Bu duruma Bağdat Paktı üyeliğinden çekilmesi, İran ve ABD arasında 1959'da yapılan savunma anlaşmasının iptal edilmesi ve Şah'ın ABD'den istediği silah siparişlerinin iptal edilmesi örnek olarak gösterilebilir (Ramazani, 1989: 204-205). İslami yönetimin başarıya ulaşan devrimini sadece İran ile sınırlı görmeyip, nüfuz alanlarına da yaymak istemesi bölge ülkelerinde tedirginliğe yol açmıştır. Bu durum İran - Irak savaşının çıkış nedenleri arasında yer almaktadır.

Savaş esnasındaki ve sonrasındaki koşullarda ılımlı ve reformist iktidarlar İran'ın dış politikasını ideolojik çerçeveden uzaklaştırarak, ulusal menfaatler söz konusu olduğunda reel politik dünyanın gerektirdiği şekilde pragmatik adımlar atılmasını zorunlu kılmıştır. Irangate hadisesi bunun en belirgin örneğidir. 1986 yılında ABD- İran arasındaki silah alışverişinin ortaya çıkması uzun süre dünya gündeminde yer almıştır. Zira ABD için rehine hadisesinin izleri henüz silinmediği bu dönemde İran'ın Büyük Şeytan olarak nitelendirdiği ABD ile pazarlığa oturmuş olması ancak reel politik anlayışla açıklanabilir. O dönem ABD'nin amacı Lübnan'da bulunan Amerikan rehinelere için İran'ın ülkedeki etkinliğini kullanarak sürece katkı sağlaması iken İran'ın amacı savaşta ordusuna avantaj kazandırmak olmuştur (Bavili, 1989: 77). 1991 yılında Kuveyt'in Irak tarafından işgal edilmesinin ardından ABD önderliğinde başlayan operasyona karşı çıkmamıştır. Halbuki işgal neticesinde Sünni Müslümanların çoğunlukta olduğu monarşi yıkılabilirdi. Bu noktada İran'ın müdahil olmaması, bölgesel istikrarın bozulmaması ve ABD ile gerginliğin azaltılması adına atılan realist bir adımdır (Kalaycı, 2019: 25).

İran'ın Azerbaycan ve Ermenistan arasında süregelen olaylarda Hristiyan Ermenistan'ın yanında konumlanmış olması iç politika kaygısından kaynaklanmıştır. Ebülfez Elçibey'in Birleşik Azerbaycan fikri, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin devrim sonrası iç politikaya katılımlarının engellenmesi sebebiyle artan milliyetçilik gibi

faktörler, İran'ın Ermenistan lehine bir duruş sergilemesine neden olmuştur (Shaffer, 2008: 105). İran, 1992-1997 yılları arasında Tacikistan'da yaşanan iç savaşta kendisi gibi Fars İslami kimliğine sahip muhalifleri desteklemeyi tercih etmemiştir. Aksine Rusya ile ilişkileri geliştirerek sorunun çözülmesinde önemli bir rol üstlenmiştir (Askarov, 2014: 132'den akt. Başaran, 2017: 234). Dolayısıyla İran dış politikasında ulusal çıkarlar söz konusu olduğunda ideolojinin zaman zaman ikinci plana atıldığını ve pragmatik politikalara başvurulduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Devrimin ihraç edilmesi amacıyla başta Lübnan Hizbullah'ı olmak üzere birçok grubun oluşum ve gelişim sürecine aktif olarak destek verilmiştir. Örneğin, Hizbullah İran dini liderine bağlı, 1982'de İsrail'le mücadele etme amacıyla kurulmuştur. İran – Irak savaşının devam ettiği bir dönemde İDMO mensupları Beka Vadisi'ne sızarak gönüllülere hem askeri hem de ideolojik eğitim vermiştir. 2006 yılında İsrail'e karşı kazandığı zafer ile popülaritesini arttıran Hizbullah, günümüzde Lübnan'ın askeri, sosyal, ekonomik ve özellikle politik alanlarında yer alan önemli bir aktör haline gelmiştir. İran, İDMO bünyesinde kurulan Kudüs Gücü aracılığıyla yürüttüğü vekalet savaşları ile bölgedeki etkinliğini arttırmış, faaliyetlerini sürdürdüğü ülkelerin iç politikalarını dolaylı yoldan etkileme kapasitesine sahip olmuştur (Khoshnood, 2020: 12).

3.2.4.1. Nükleer Mesele ve İDMO

Devrimin başarıya ulaşmasının ardından Şah döneminde nükleer reaktör inşaları için atılan adımlar, yeni yönetimin kitle imha silahlarına İslami gerekçelerle karşı çıkması sebebiyle önemsenmemiştir. Lakin İran – Irak Savaşı sonrası alınan dersler ile ülkenin askeri kapasitesi asimetrik savaş doktrini ve caydırıcılık temelinde düzenlenmiştir. Ayrıca İran'ın 1997–2004, yılları arasında yeni silahların tedariki hususunda yaşadığı sorunlar da askeri kapasitenin şekillendirilmesinde önemli rol oynamıştır. Dönemin şartlarında Suudi Arabistan'ın 10.5 milyon dolar, Birleşik Arap Emirlikleri'nin 12 milyon dolar, Umman'ın dahi 2.5 milyon dolarlık yaptığı yeni silah anlaşmalarının yanında İran'ın 2.3 milyon dolarlık silah anlaşmaları ile kısıtlı kalması, ordusunu konvansiyonel anlamda modernize etmesinin önünde engel teşkil etmiştir. Bu durum İran'ın asimetrik savaş kapasitesine yoğunlaşmasına ve nükleere olan bakış açısının değişmesine sebep olmuştur (Cordesman ve Kleiber, 2007: 29).

Gizli olarak yürütölmek istenen nükleer silah programının askeri boyutunu İDMO üstlenmiştir. 1983 yılında bünyesinde Nükleer Teknoloji ve Stratejik Araştırma birimi kurulmuştur. 1986 yılında ise İDMO'nun eğitiminde önemli bir yere sahip olan İmam Hüseyin Üniversitesi'nde nükleer fizik programı kurulmuştur. Dönemin İDMO komutanı Muhsin Rızai'nin savaşın kazanılması için nükleer bomba da dahil olmak üzere her şekilde teçhizatlanmanın gerekliliğini ifade etmesi önemlidir. 1984'te Çin'in desteğı ile İsfahan Nükleer Teknoloji Merkezi kurulmuştur. Ayrıca Arjentin ve Sovyetler Birliğı ile nükleer iş birliğı anlaşmaları imzalanmıştır. 1987 yılında ölkesinde önemli nükleer programları yürüten Pakistanlı bilim adamı Dr. Abdölkadir Han ile 3 üst düzey İDMO yetkilisi arasında gerçekleşen toplantıda 6 İrannın Pakistan reaktörlerinde eğitim alması kararlaştırılmıştır (Jafarzade, 2007: 134).

1988 yılında Rafsancani, İDMO'ya verdiği bir demeçte hem savunmada hem de taarruzda kimyasal, biyolojik ve nükleer de dahil olmak üzere silahlanması gerektiğini ifade etmiş bu görevi de İDMO'ya tevdi etmiştir. Bu doğrultuda İDMO'ya 200 milyon dolar bütçe tahsis edilmiştir. Bu rakam 1992 yılında 800 milyon dolara ulaşmıştır. Humeyni'nin ölümü sonrasında nükleere ilgi artarak devam etmiş, Hatemi ve Rafsancani yönetimi altında yabancı tedarikçilerle yeni anlaşmalar imzalanmıştır. ABD'nin baskısı sebebiyle tedarik hususunda Çin ve Rusya ile yakınlaşmıştır. 1992 yılında Rafsancani Pekin'e giderek 4 nükleer reaktör ve araştırma merkezi kurulması için anlaşma imzalamıştır (Jafarzade, 2007:136)

İrannın nükleer faaliyetlerinin bir uluslararası krize evrilmesi, 2002 yılında Halkın Mücahitleri Örgütü mensubu Alırıza Jafarzadeh'in Natanz'da Uranyum zenginleştirme ve Arak'ta ağır su üretimi faaliyetlerini ifşa etmesiyle gerçekleşmiştir. Bu gelişme üzerine ABD, İrannın nükleer faaliyetlerini Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA)'na bildirmemekle, gizli nükleer silah yapmakla suçlamıştır. 2004 yılında Hasan Ruhani önderliğindeki İranlı heyet Avrupa Birliğı Üçlüsü ile yapılan görüşmelerden anlaşma ile dönmüştür. Söz konusu Paris Anlaşması ile uranyum geliştirme faaliyetlerinin askıya alınması kabul edilmiş, programın barışçıl çerçevede yürütöleceğinin garantisi verilmiştir (Ekinci, 2009: 61).

Ahmedinejad'ın iktidara gelmesi ile birlikte nükleer meselede uzlaşmacı politikalar terkedilerek, agresif söylem ve eylemler gündemi meşgul etmiştir. Hasan Ruhani'nin yerine İDMO kökenli Ali Laricani getirilmiştir (Jafarzadeh, 2007: 191). Ahmedinejad, nükleer

programın ulusal bir hak olduğunu, ayrımcılık yapıldığını savunmuş, bir ülkenin bilimsel gelişiminin engellenmeye çalışıldığını ifade etmiştir. Musaddık dönemi petrolün millileştirilmesi ile bağlantı kurarak nükleer meseleyi millileştirmeyi amaçlamıştır (Naji, 2008: 132). 2005 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu için gittiği New York'ta kendi ülkesindeki faaliyetlerin yanı sıra, diğer İslam devletleri ile bu teknolojinin gerektiğinde paylaşılacağı sinyali vermiştir. Bu noktada İran'ın Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne sevk edilmesi hususu gündeme gelmiş lakin Çin ve Rusya direnç göstermiştir. Ali Laricani de Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması'ndan (NPT) çekilme tehdidinde bulunmuştur (Naji, 2008: 126-128).

UAEA'nın durumu BMGK'ye taşınmasıyla birlikte yaptırım kararı alınmıştır. Yaptırım kararında nükleer ve füze programlarında kullanılacak materyallerin İran'a satışının yasaklanması, programların yürütülmesinde faaliyet gösteren başta İDMO Genel Komutanı Yahya Rahim Safavi olmak üzere 12 kişiye seyahat yasağı uygulanması ve bu programlara katkı sağlayan firmalara yapılan yabancı desteğin kesilmesi gibi maddeler yer almıştır (BMGK, 2006). İran yaptırımlara rağmen nükleer geliştirme faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. BMGK'nin günümüze kadar İran'ın nükleer faaliyetlerine yönelik aldığı karar sayısı yedi olmakla beraber, konu hala dünya gündemini meşgul eden, dinamizmini koruyan bir hadisedir.¹²

3.2.4.2. Suriye Krizi ve İDMO

2011 yılında Tunus'ta başlayan ve bölge ülkelerinde etkisini yoğunlukla hissettiren Arap Baharı hadisesi, Suriye'ye de patlak verdiğinde süreç bir iç savaşa dönüşmüştür. Sıra Suriye'ye gelene kadar, diğer ayaklanmaları İslami uyanış olarak görüp destekleyen İran, söz konusu Suriye olduğunda ayaklanmalara karşı ilgisizleşmiş ve karşı çıkmıştır. Esad rejimin yanında saf tutan ve rejimin devrilmesini engellemek amacıyla faaliyet gösteren Şii grupların İDMO Kudüs Gücü tarafından organize edildiği bilinmektedir. Suriye'de Esad rejiminin lehine faaliyet gösteren Afgan Şii milislerden oluşan Fatimiyyun¹³ ve Pakistanlı Şii milislerden oluşan Zeynebiyyun Tugayları İDMO tarafından kurulmuştur. İDMO'nun bu

¹² Detaylı bilgi için bkz. UN Security Council Resolutions on Iran, Arms Control Association, <https://www.armscontrol.org/factsheets/Security-Council-Resolutions-on-Iran#res1929>, E.T: 23.12.2021.

¹³ Detaylı bilgi için bkz. Karataş, İ. (2021). Iran's Use of Afghan Shiite Migrants as Proxies: The Case of Liwa Fatemiyyun, The Journal of Iranian Studies, 5(1), 31-53

noktada hem finansal desteği hem de Şii milislerin eğitimi hususunda aktif rol üstlendiği görülmüştür.

Suriye ve İran arasındaki ikili ilişkilerin devrim sonrası hemen tesis edilmesi, Suriye'nin yeni İslami rejimi tanıyan ilk ülke olması ve İran -Irak Savaşı'nda İran'ı destekleyen sayılı ülkelerden biri olması gibi faktörler iki ülke arasındaki ilişkilerin olumlu seyretmesine katkı sağlamıştır (Yegin, 2017: 124). İran'ın söz konusu Suriye olduğundaki bu politika deđiŐiminin faydacı bir anlayışla gerçekteŐtiđi ifade edilebilir. Zira Esad rejimi İran için bölgedeki en önemli müttefik konumundadır. Ayrıca Hizbullah'a sağlanan desteklerin ulaştırılması noktasında coğrafi konumu sebebiyle hayati öneme sahip bir bağlantı noktasıdır (Yegin, 2017: 126-127).

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

İran tarihinde Şah İsmail döneminden itibaren devlet ile iç içe geçmiş olan din unsurunun Pehlevi Hanedanlığı döneminde etkisinin azaltılması adına atılan modernleşme adımlarının toplum tarafından kabul görmediği İslam Devrimi'nin gerçekleşmesi ile birlikte tescillenmiştir. Zira bu şekilde yukarıdan empoze edilen uygulamaların karşılık görmemesi neticesinde toplumda oluşan öfkenin devrime giden yoldaki etkisi göz ardı edilemez. Çoğu kaynakta M. Rıza Şah'ın yanı başında gerçekleşen Kemalist Devrimi özelde Atatürk'ün uygulamalarını örnek aldığı ifade edilmektedir. Bu noktadan hareketle benzer uygulamaların varlığı göz önüne alındığında iki toplumun gösterdikleri reaksiyonların neden farklı olduğunun açıklanması gerekmektedir. Nitekim Türkiye'de de muhalefet hareketleri gözlenmiş fakat İran'da olduğu gibi bir karşı devrim yaşanmamıştır. Bu nokta, Osmanlı'da din adamlarının devlet yapılanmasındaki konumları ile ilgilidir. Osmanlı'da din devletin kontrolü altındadır. Fakat İran'da durum farklılık göstermektedir. Şia kültüründe her bireyin bir müçtehidini taklit etmesi, devleti yönetenleri de müçtehitlere bağlı kıldığından, din adamları devlete hakimdir demek yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda İran siyasal ve sosyal hayatında ulema sınıfının etkisini kırmak önemli bir çaba olmakla birlikte beyhude kalmıştır.

1953 yılında CIA ve MI6 ortaklığında planlanan Ajax Operasyonu neticesinde Başbakan Musaddık'ın devrilmesi, Şah rejiminin meşruiyetini derinden sarsmıştır. Yabancı destekli bir dış müdahale ile tekrar iktidara gelen Şah, toplum tarafından yabancıların maşası, kuklası olarak değerlendirilmiştir. Özellikle başta ABD ile olmak üzere geliştirilen ikili ilişkiler ve verilen imtiyazlar İran toplumundaki yabancı düşmanlığını körüklemiştir. Bu dönemde Ak Devrim'in gündeme getirilmesi, Şah'ın siyasi baskı ve kontrolünü arttırması, gelir dağılımındaki eşitsizlikler ve toplumun refah seviyesinin iyice düşmesi gibi sebepler birikerek Şah karşıtı örgütlenmeleri doğurmuştur. İdeolojik olarak farklı görüşlere sahip birçok kesim ortak düşmana karşı birlik olmayı yeğleyerek mücadele yürütmüştür. Karizmatik bir lider özelliklerini taşıyan Humeyni, kararlı düşünce ve eylemleri neticesinde devrimin lideri olarak kabul edilmiş, devrim sonrası sürecin ana aktörü olarak İran siyasal sahnesindeki yerini almıştır.

Devrimin başarıya ulaşmasının ardından Musaddık'ın başına geldiği gibi bir karşı atak endişesi ile devrimi ve değerlerini korumak adına yeni yapılar oluşturulmuştur. Yeni siyasal sistemde son sözü söyleyen bir dini lider, İslami kurallara uygun olarak kanun

yapma yetkisi tahsis edilen bir meclis, bu koşulu denetlemek üzere oluşturulan bir konsey, dini rejime sadık bir askeri kuvvetin oluşturulması gibi adımlar din-devlet özdeşliğini pekiştirmiştir. Bu bağlamda bu tezin ana unsuru olan İslam Devrimi Muhafızları Ordusu'nun (İDMO) yeni İslami rejimin korunması ve sürdürülebilirliği noktasında hayati öneme sahip olduğunu belirtmek gerekmektedir.

İDMO, devrimin hemen ertesinde, devrim karşıtları ile mücadelede, yoğunlukla iç güvenlik meselelerinde faaliyet göstermiştir. Bu durum İran- Irak Savaşı'na kadar devam etmiştir. Savaşın başlamasıyla birlikte sahada aktif faaliyet gösteren İDMO'nun, ülkenin dış tehditlere karşı savunulması noktasında bir deneyiminin bulunmaması ve askeri teçhizat yetersizliği gibi meseleler sahada dezavantaj yaratmıştır. Bu sebeple İDMO'nun profesyonel bir ordu kapasitesine ulaştırılması amaçlanarak, Şah'ın düzenli ordusu Arteş gibi bünyesinde kara, hava ve deniz kuvvetleri oluşturulmuştur. Ayrıca oluşturulan Kudüs Gücü ile İran dışında yaşayan Şii grupların desteklenmesi ve bu grupların buldukları ülkelerin siyasal hayatına etki edebilmeleri amaçlanmıştır. Maruz kalınan ambargolar neticesinde yerli savunma sanayiinin geliştirilmesi görevini de İDMO üstlenmiştir. Günümüzde balistik füze teknolojileri, süregelen nükleer mesele ve siber güvenlik gibi alanlar da İDMO'nun kontrolü altındadır. Ayrıca savaş sonrası ülkenin yeniden imarı noktasında İDMO'nun, Hatem-ul Enbiya vasıtasıyla üstlendiği projeler sayesinde ekonomik bir aktör olarak faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Devrimi ve kazanımlarını korumakla mükellef olan İDMO, zaman içerisinde İran'ın askeri, siyasal, ekonomik ve sosyal hayatının önemli bir parçası haline gelmiştir.

Humeyni'nin vefatına kadar politik alanın dışında kalan İDMO, Hamaney sonrası süreçte varlığını hissettirmiştir. Hamaney'in Humeyni kadar güçlü bir figür olmaması, seçildiğinde Hüccet-ül İslam olması gibi sebepler meşruiyet problemi yaratmıştır. Bu doğrultuda Hamaney kendisine bağlı olan bir askeri kuvveti makamının teminatı olarak görmüş güçlenmesini teşvik etmiştir. Onun döneminde İDMO'nun siyasete ilgisi artmış, fiziki müdahale de dahil olmak üzere siyasete etki edecek kadar güçlenmiştir.

İDMO ve sivil iktidarlar arasındaki ilişkiyi sivil liderin ideoloji görüşü, velayet-i fakih makamına sadakati, dış politika düşüncesi ve İDMO'nun faaliyetlerine karşı tutumu belirlemiştir. Örneğin reformcu kanadın iktidarlarında İDMO'nun müdahale eğiliminin arttığı görülürken, muhafazakâr iktidarlarda simbiyotik ilişkilerin geliştirildiği gözlenmiştir. Hatemi dönemi değerlendirildiğinde, İDMO komutanlarının medya aracılığıyla verdikleri

demeçlerde sivil iktidarın hedef alındığı görülmüş, 1999 öğrenci protestoları sürecinde muhtıra verilmiş, hava alanının işgal edilmesiyle birlikte süreç fiziki müdahaleye kadar gitmiştir.

İDMO kökenli Ahmedinejad'ın Cumhurbaşkanlığı ise İDMO- sivil iktidar ilişkisinin simbiyotik olarak değerlendirildiği bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira onun döneminde birçok eski İDMO mensubu kilit mevkilere getirilmiş, böylelikle İran siyasetinde İDMO'nun etkisi artmıştır. İDMO bünyesindeki şirketlere tanınan ayrıcalıklar ile de ekonomi alanında birçok sektörde tekelleşmesinin önü açılmıştır. Ahmedinejad'ın Holokost'u inkar etmesi ve İsrail'i haritadan silmek gibi savurduğu tehditlerin dayanağı İDMO ve yürüttüğü faaliyetler olmuştur. Zira İsrail'in haritadan silinmesini mümkün kılacak nükleer gücün İDMO'nun kontrolünde olması buna örnek gösterilebilir.

Sivil iktidarın İDMO'nun görüş ve idealleri ile uyumlu olması ilişkilerin çatışmasız ve işbirliği çerçevesinde gerçekleşeceğinin bir garantisi olarak görülmemelidir. Zira Hamaney ve Ahmedinejad arasında yaşanan gerilimde İDMO'nun Hamaney'in yanında konumlandığı ve Ahmedinejad'ın direkt olarak hedef alındığı göz önüne alındığında, sivil iktidar ve dini lider ilişkisinin de İDMO- sivil iktidar ilişkisinde belirleyici rol oynadığı görülmüştür.

Alfoneh'in iddia ettiği gibi "İDMO acaba İran'ı bir teokrasiden askeri diktatörlüğe mi dönüştürmüştür?" ya da "Hamaney kendi eserinin kölesi mi olmuştur?". İDMO'nun istisnasız her alanda faaliyet gösterdiği, etkin bir aktör olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Kimi zaman görüşlerini Rehber'e kabul ettirdiği de görülmektedir ki bu husus özellikle dış politikada etkin faaliyet gösteren Kudüs Gücü aracılığı ile gerçekleşmektedir. Fakat bu durum İDMO'yu direk Hamaney'in otoritesinin paydaşı yapmamaktadır. İDMO salt askeri, politik ve ekonomik bir aktör olarak değerlendirilmemelidir. Şia inancına mensup, Velayet-i Fakih'e sadakatle bağlı bireylerden oluşan bu yapının bu denli güçlenmesini sağlayan da dini liderin desteğidir. Liderin desteği olmadan mevcut gücünü sürdürmeyeceği de aşikardır. Hamaney ilk seçildiğinde meşruiyet sorunu yaşamasaydı ve Humeyni gibi İDMO'nun politik alandan izole kalmasını öğütleyseydi, bugün İDMO bu seviyede ön plana çıkabilir miydi? Bu noktada İDMO'nun günümüzde sahip olduğu güce nasıl eriştiği sorusuna cevabım Hamaney'in liderliğinin başlangıcından itibaren İDMO'ya verdiği destek ve teşvikleri ile gerçekleştiğidir. Siyasal ve ekonomik alandaki güçlenmesi Hamaney tarafından desteklenmiş, siyasal alandaki müdahalelerine göz yumulmuştur.

Hamaney'in yaşı ve sağlık durumu göz önüne alındığında, vefatı sonrası yerine geçmesi muhtemel kişinin Uzmanlar Meclisi tarafından seçilecek olması ve o dönemde meclisin ağırlıklı olarak reformcular tarafından mı yoksa aşırı muhafazakarlardan mı oluşmuş olacağı büyük önem arz etmektedir. Zira görece ılımlı birinin yeni dini lider olmasıyla İran siyaseti ve bürokratik yapısı değişime uğrayabilir. Haliyle İDMO'nun hareket alanı da kısıtlanabilir. Seçim mühendisliği deneyiminin varlığı göz önüne alındığında bu ihtimal düşük olsa da, İran seçimlerinde Ahmendinejad'ın seçilmesinde olduğu gibi sürprizler yaşanabilmektedir. Dolayısıyla bu noktada İDMO'nun etkinliğinin ve gücünün de bir sınırı olduğu değerlendirilebilir.

5. KAYNAKLAR

- Abrahamian, E. (1979). The Causes of Constitutional Revolution in Iran:1921-1941, *International Journal of Middle East Studies*, 19(4), 413- 432.
- Abrahamian, E. (1982). *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, New Jersey.
- Abrahamian, E. (2008). *Modern İran Tarihi*, (Çev. Şendil. D.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Aktaş, C. (2004). *Dünyün Devrimcileri Bugünün Reformistleri: İran'da Siyasal, Kültürel ve Toplumsal Değişim*, Kapı Yayınları, İstanbul.
- Akyol A. Ahmadi A.,(2020). İran'da Siyasi Partiler, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8(23), 268-284.
- Alfoneh A. (2008). The Revolutionary Guards' Role in Iranian Politics, *Middle East Quarterly*, 3-14.
- Alfoneh, A. (2011). Eternal Rivals? The Artesh and the IRGC, *The Middle East Institute*, www.mei.edu/content/eternal-rivals-artesh-and-irgc, (Erişim Tarihi: 21.11.2021).
- Alfoneh, A. (2013). *Iran Unveiled: How the Revolutionary Guards Is Turning Theocracy into Military Dictatorship*, The AEI Press, Washington.
- Algar, H. (1999). *Imam Khomeini: A Short Biography*, The Institute for the Compilation and Publication of the Works of Imam Khomeini.
- Algar, H. (2001). *Roots of The Islamic Revolution in Iran*, Islamic Publications International, United States of America.
- Alvandi, R. (2018). *The Age of Aryamehr: Late Pahlavi Iran and its Global Entanglements*, Ginkgo, Spain.
- Amuzegar, J. (2001). Iran's Post-Revolution Planning; The Second Try, *Middle East Policy*, 8(1), 25-42.
- Ansari, A. M. (2012). *The Politics of Nationalism in Modern Iran*, Cambridge University Press, New York.
- Arasteh, A. R. (1962). *Education and Social Awakening in Iran 1850-1960*, E. J. Brill, Leiden.
- Arjomand, S.A. (1984). *The Shadow Of God and The Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'te Iran from the Beginning to 1890*, The University of Chicago, United States of America.
- Asaf, H. (2011). *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*, (Çev. Cevdet.T.), Pınar Yayınları, İstanbul.

- Atabaki, T. , Zürcher, E.J. (2003). *Men of Order Authoritarian Modernization under Ataturk and Reza Shah*, I.B. Tauris, London.
- Avery, P. , Hambly, G. Melville, C. (1991). *The Cambridge History of Iran From Nadir Shah to the Islamic Republic*, Cambridge University Press, New York.
- Axworthy, M. (2020). *Devrimci İran: İslam Cumhuriyeti'nin Tarihi*, (Çev. Karatay. A.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Azimi, F. (2008). *The Quest for Democracy in Iran A Century of Struggle against Authoritarian Rule*, Harvard University Press, London.
- Ballıkaya, A. (2019). *Muhammed Musaddık Döneminde İran'da Petrolün Millileştirilmesi ve 1953 Darbesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Başaran, D. (2017). Realizm-İdealizm İkilemi Bağlamında İran'ın Dış Politika Yönelimlerine Teorik Bir Bakış, *ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 1 (2) 220-244.
- Bavili, M.P. (1989). *İran İslam Cumhuriyeti'nin Dış Politikası (1979-1989)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Bayat, M. (1991). *Iran's First Revolution*, Oxford University Press, New York.
- BBC News (9 Ocak 2018) "İran dini lideri Ali Hamaney'in bu göreve 'uygun olmadığını' söylediği ortaya çıktı", <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42625585>, ET: 09.12.2021).
- Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi S/RES/1737 (2006) https://www.iaea.org/sites/default/files/unsc_res1737-2006.pdf , E.T. 21.12.2021.
- Boroujerdi, M. (2001). *İran Entelektüelleri ve Batı*, (Çev. Gedikli. F.), Yöneliş Yayınları, İstanbul.
- Buchta, W. (2000), *Who Rules Iran? The Structure of Power in the Islamic Republic*, Washington, D.C. Washington Institute for Near East Policy and the Konrad Adenauer Stiftung.
- Burke, E. (1988). *Islam, Politics, and Social Movements*, University of California Press, Los Angeles.
- Byman, D. , Chubin, S. Ehteshami, A. Gree, J. (2001). Iran's Security Policy in the Post-Revolutionary Era, *RAND*, Santa Monica.
- Caştur, A. (2018). 1901'den 1953'e İran Petrolü: Musaddık'ın Düşüşü, *Uluslararası Siyaset ve Tarih Akademisi*, İstanbul.
- Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev. Harmancı. M), Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Cronin, S. (1997). *The Army and Creation of the Pahlavi State in Iran 1921-1926*, Tauris Academic Studies, London.

- Cronin, S. (2003). *The Making of Modern Iran, State and Society under Riza Shah 1921-1941*, Routhledge Curzon, London.
- Cronin, S. (2010). *Yukarıdan Reform Aşağıdan Direniş: İran'da Yeni Düzen ve Muhalifeleri (1927-1929)*, (Çev. Afacan. S.), (Der.) Touraj Atabaki, Devlet ve Maduniyet: Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Cülük, A. (2018). İran İslam Devrimi ve Ulemanın Zaferi, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 20(1), 87-103.
- Çakmak, E. (2002). *The Modernization policies of Ataturk and Reza shah: A Comparative Content Analysis*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Çelenk, M. (2014). Safevîlerin Din Politikası ve İran'ın Siflesme Seyri, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4), 7-35.
- Çirakoğlu, A. , Sayın, H. (2017). Modernleşme Teorisi Bağlamında İran Devrimi, *IX. Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi*, Bursa.
- Dabashi, H. (2008). *İran: Ketlenmiş Halk*. (Çev. Ayhan, E.), Metis Yayınları, İstanbul.
- Dalkıran, S. (2002). İran Safevî Devleti'nin Kuruluşuna Şii İnançların Etkisi ve Osmanlı'nın İran'a Bakışı, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (18), 49-96.
- Daneshvar, P. (1996). *Revolution in Iran*, Palgrave Macmillan, London.
- Djalili, M.R. , Kellner, T. (2017). *100 Soruda İran*, (Çev. Uzman. R.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Djalili, M.R., Kellner T. (2011). *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Dumlupınar, N. (2017). İran'ın Güvenlik Politikalarında Devrim Muhafızları Ordusu'nun Yeri, *ANKASAM*, Ankara.
- Dundar, E. (2021). Haşimi Rafsancani'nin Hatıratı Işığında İran İslam Devrimi, *VASAD*, 7, 133-164.
- Ekinci, A. C. (2009). *İran Nükleer Krizi*, Uşak Yayınları, Ankara.
- Fagfoory, M. H. (1987). The Ulama- State Relations in Iran, *International Journal of Middle East Studies*, 10(3), 381-414.
- Fekri, A. A. (2011). *Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi*, Mızrak, İstanbul.
- Foroohar, K.(2021). *Bani-Sadr Dies; Iran's President After Islamic Revolution*, Bloomberg, 9 Ekim 2021, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-10-09/bani-sadr-dies-iran-s-first-president-after-islamic-revolution>. ET:05.12.2021.
- Garthwaite, G. R. (2011). *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*, (Çev. Aytuna. F.), İnkılap Kitapevi, İstanbul.

- Gasiorowski, M. J.(1987). The 1953 Coup D'etat in Iran, *International Journal of Middle East Studies*, 19(3), 261 – 286.
- Göka, E. (1999). Velayet-i Fakih İnancının Toplumsal Psikolojisi, *Avrasya Dosyası*, 5(3), 373-381.
- Graham, R. (1978). *Iran: The Illusion of Power*, St. Martin Press, New York.
- Guerro, J.G. (2016). *The Carter Administration and the Fall of Iran's Pahlavi Dynasty*, Palgrave Macmillan, New York.
- Gündoğan, Ünal. (2011). Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme, *OrtadoğuAnaliz*, 3(29), 93-99.
- Halhalli, B.(2014), Humeyni Dönemi İran Dış Politikası (1979-1989), *Birey ve Toplum*, 4(8), 75-96.
- Halliday, F. (2001). Iran and the Middle East: Foreign Policy and Domestic Change, *Middle East Report*, 220, 42-47.
- Heykel, M. H. (1988). *Bir Devrimin Anlatılmamış Öyküsü*, (Çev. Mühip. B.) Nehir Yayınları, İstanbul.
- Huntington, S. (1968). *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, 1-92.
- Huyser, R. E. (1986). *Mission to Tehran*, Harper & Row, New York.
- Hüseyin, A. (2011). *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*, (Çev.Cevdet.T.), Pınar Yayınları, İstanbul.
- İşık, M. (2020). İran'ın Askeri Kapasitesi, *Stratejik Düşünce Enstitüsü*, <https://www.sde.org.tr/mithat-isik/genel/iranin-askeri-kapasitesi-kose-yazisi-17326> , E.T: 23.12.2021.
- Jafarzade, A. (2007) *The Iran Threat: President Ahmadinejad and the Coming Nuclear Crisis*, Palgrave Macmillan, New York.
- Jahanbakhsh, F. (2001). *Islam, Democracy and Religious Modernism in Iran (1953-2000)*, BRILL, Netherlands.
- Jahangir Amuzegar, (2001). Iran's Post-Revolution Planning; The Second Try, *Middle East Policy*, 8(1).
- Jalaeipour, H. (2006). Iran's Islamic Revolution: Achievements and Failures, Critique: *Critical Middle Eastern Studies*, 15(3), 207-215.
- Kalaycı, R. (2019) İran Dış Politikasında Söylem ile Eylem Uyumsuzluğu: Çeçenistan ve Dağlık Karabağ Örnekleri, *İran Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 13-40.
- Kaplan, D. (2008). Şiiliğin İran Topraklarında Egemenliği: Safeviler Öncesi Arka Plan ve Safevi Dönemi Şiileştirme Politikaları, *Marife*, 8(3), 183-203.
- Karsh, E. (2002). *The Iran-Iraq War 1980-1988*. Osprey Publishing, Oxford.

- Katouzian, H. (1981). *The Political Economy of Modern Iran Despotism and Pseudo-Modernism, 1926-1979*, MacMillan Press, London.
- Katouzian, H. (2004). *Mosaddeq's Government in Iranian History*, (Ed.) Mark J. Gasiorowski ve Byrne M., Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup Iran, Syracuse University Press, New York, 1-26.
- Katzman. K. (1993). *The Warriors of Islam; Iran's Revolutionary Guard*, Westview Press, San Francisco.
- Keddie, N. (1981). *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran*, Yale University Press, London.
- Keddie, N.(1995). *Iran and The Muslim World: Resistance and Revolution*, Palgrave Macmillan, London.
- Kermit, R. (2007). *Karşı Darbe CIA İran'da*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Khoshnood, A. (2020). The Role of the Qods Force in the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran, *Central European Journal of International and Security Studies*, 14(3), 1-33.
- Kılavuz, N. (2020). İran İslam Devrimi'ne Giden Süreçte Rex Sineması Faciası ve Etkileri, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 9(26), 196-209.
- Kinzer, S. (2004). *Şahın Bütün Adamları; Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Koca, M. (2020). XX. Yüzyılın Başında Şah Rıza Pehlevi'nin Reformları Ekseninde İran'ın Modernleşme Çabası, *Asia Minor Studies*, 8(1), 355-371.
- Koca, N. (2020). Devrim Muhafızları: İran'ın Düalist Sisteminde Yeri ve Etkisi Nedir?, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(4), 1735-1755.
- Koç, M. (2019.) Halkın Mücahidleri Örgütü, *İran Araştırmaları Merkezi*, Ankara.
- Kurt, M. (2018). Safevi Dönemi Şii Ulema ve Velâyet-i Fakih'in Ortaya Çıkışını Hazırlayan Tarihsel Süreç Üzerine, *İran Çalışmaları Dergisi*, 2(1), 61-90.
- Lekzayi, N. (2019). *Modern İran'da Siyasal ve Sosyal Dönüşümler*, (Çev. Çelik. A. ve Barghi. S.), Visal Yayınları, İstanbul.
- Martin, V. (2003). *Creating an Islamic State: Khomeini and the Making of a New Iran*, I.B.Tauris, New York.
- Masarat (2017), Hashemi Rafsanjani: The Life, Times and Legacy of the Islamic Republic's Machiavelli, *King Faisal Center for Research and Islamic Studies*, 1-13.
- Mazaheri, N. (2006). State Repression in the Iranian Bazaar, 1975–1977: The Anti-Profitereing Campaign and an Impending Revolution, *Iranian Studies*, 39(3), 401-414.

- Merdinger, S.E (1982). *A Race for Martyrdorm: The Islamic Revolutionary Guards Corps* , Master's Thesis, Naval Postgraduate School, California.
- Moin, B. (2000). *Khomeini: Life of the Ayatollah*, Thomas Dunne Books, New York.
- Murphy. K.(2007). *Iran's Guard Builds a Fiscal Empire*, Los Angeles Times, August 26.
- Mutahhari, M. (1981). *İslam Devrimi*, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Naji, K. (2008). *Ahmadinejad: The Secret History of Iran's Radical Leader*, University of California Press, Los Angeles.
- Najmabadi, A. (2005). *Women with Mustaches and Men without Beards: Gender and Sexual Anxieties of Iranian Modernity*, University of California Press, Los Angeles.
- Najmabadi, A. ,(2010). *Güç ve Fail: Rıza Şah Dönemi Kadın Aktivizmini Yeniden Ele Almak*, (Çev. Afaçan. S.), (Der.) Touraj Atabaki, Devlet ve Maduniyet: Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Ostovar, A.(2016). *Vanguard of the Imam: Religion, Politics, and Iran's Revolutionary Guards*, Oxford University Press, New York.
- Öztürk, H. (2016). *Modern Ortadoğu Siyasi Tarihi*, Bilgesam Yayınları, İstanbul.
- Palabıyık, M. S. (2010). Sadabad Paktı (8 Temmuz 1937): İttifak Kuramları Açısından Bir İnceleme, *Ortadoğu Etütleri*, 2(3), 147-179.
- Parsa, M. (2000). *States, Ideologies and Social Revolutions: A Comparative Analysis of Iran, Nicaragua, and the Philippines*, Cambridge University Press, United Kingdom.
- Pesaran, E. (2011). *Iran's Struggle for Economic Independence: Reform and Counter-reform in the Post Revolutionary Era*, Routledge, New York.
- Pir S. – Özgüdenli O. (2006). İran'da Petrolün Millileştirilmesini Sağlayan Başbakan" DİA, Cilt: 31, *TDV Yayınları*, İstanbul.
- Ramazani, R. (1989). Iran's Foreign Policy: Contending Orientations, *Middle East Journal*, 43(2), 202-217.
- Roosevelt, K. (2007). *Karşı Darbe: CIA İran'da*, (Çev. Muhib, B.), Timaş Yayınları, İstanbul.
- Rose, G. F. (1984) The Post-Revolutionary Purge of Iran's Armed Forces: A Revisionist Assessment, *Iranian Studies*, 17:2-3, 153-194.
- Said, Muhammed. (1991). *Kar Gibi Eriyeceğiz*, Şura Yayınları, İstanbul.
- Sanasarian, E. (1985). *Characteristics of Women Movement in Iran*. (Der.) Fathi.A., Women and the Family in Iran, E. J. Brill, Netherlands, 86-107.
- Sanassarian, E. (2000). *Religious Minorities in Iran*, Cambridge University Press, United Kingdom.

- Sarıkaya, Y. (2012).Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür, TASAV.
- Schahgaldian, (1987). *The Iranian Military under the Islamic Republic*, RAND, Santa Monica.
- Shaffer, B. (2008). *Sınırlar ve Kardeşler, İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Shakibi, Z. (2007). *Revolutions and the Collapse of Monarchy: Human Agency and the Making of Revolution in France, Russia and Iran*, I.B. Tauris, New York.
- Shakibi, Z. (2016): The Rastakhiz Party and Pahlavism: The Beginnings of State Anti-Westernism in Iran, *British Journal of Middle Eastern Studies*, DOI: 10.1080/13530194.2016.1246242.
- Shojaei, S. N. (2010). Women in Politics: A Case Study of Iran, *Journal of Politics and Law*, 3(2), 257-268.
- Sinkaya, B. (2011). Devrimci Ordu ve Siyaset: İslam Devrimi Muhafızları Ordusu Örneği, *Ortadoğu Etütleri*, 3(1), 123-155.
- Sinkaya, B. (2011). *The Revolutionary Guards and The Iranian Politics: Causes and Outcomes of The Shifting Relations Between the Revolutionary Guards and The Political Leadership in Post Revolutionary Iran*. Yayınlanmış Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Sinkaya, B.(2010), İran'da Asker-Siyaset İlişkileri ve Devrim Muhafızları'nın Yükselişi” *Ortadoğu Etütleri*, 2(3), 115-142.
- Sohrabiabad, H. (2018). *Safevi İdaresinde Toplumsal Dönüşüm*, Doktora Tezi. Kırklareli.
- Şeriati, A. (2018). *Anne Baba Biz Suçluyuz*, FECR, Ankara.
- Takeyh, R. (2009). *Guardians of the Revolution: Iran and the World in the Age of the Ayatollahs*, Oxford University Press, USA.
- Takeyh, R. (2021). *The Last Shah; America, Iran, and the Fall of the Pahlavi Dynasty*, Yale University Press, London.
- Tazmini, G. (2012). *Revolution and Reform in Russia and Iran: Modernisation and Politics in Revolutionary States*, I.B.Tauris, New York.
- The New York Times, (July 11, 1999), *Student Protests Shake Iran's Government*, <https://www.nytimes.com/1999/07/11/world/student-protests-shake-iran-s-government.html>, ET:02.12.2021).
- Uluslararası Af Örgütü, *1974-75 Yıllık Raporu*, <https://www.amnesty.org/en/documents/pol10/001/1975/en/>, E.T: 24.07.2020.
- Uyar, M. (2000). Velayeti Fakihin Ortaya Çıkışı, *Dini Araştırmalar*, 2(6), 77-98.
- Uyar, M. (2004). *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.

- Uyar, M. (2008). *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, Emre Yayınları, İstanbul.
- Ward, S. (2009). *Immortal: A Military History of Iran and Its Armed Forces*, Georgetown University Press, Washington.
- Wehrey, F. , J. D. Green (2009). *The Rise of the Pasdaran Assessing the Domestic Roles of Iran's Islamic Revolutionary Guards Corps*, RAND, Santa Monica.
- Yalçınkaya, H. (2016). *Güvenlik Yapısı ve Başlıca Uluslararası Güvenlik Sorunları*. (Ed. Tangör B.) *İran Toplum, Devlet ve Siyaset*. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE), 515-542.
- Yegin, A. (2017). *İran'ın Bölgesel Faaliyetleri ve Güç Unsurları*, SETA, İstanbul.
- Yergin, D. (2003). *Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, (Çev. Tuncay. K.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Zengin, İ. (1991). *İran Devrimi ve Ortadoğu'ya Etkileri*, Milliyet Yayınları, İstanbul.